

אמונת עתיד

"אמונת — זה סדר זרעים"

(שבת לא ע"א)

"שמאמין בחי העולמים וזרע"

(מדרש שוחר טוב תהילים יט)

גליון מס' 86

סיון תש"ע — תמוז תש"ע

מכון התורה והארץ * כפר דרום — חבל עזה — אשקלון

עורך:
הרב גבריאל קדוש
מערכת:
הרב יהודה הלוי עמיחי
הרב יואל פרידמן

בהוצאת מכון התורה והארץ
רח' דוד ברגר אשקלון

טל' 08-6847325, פקס' 08-6847055
אינטרנט

www.toraland.org.il

דוא"ל

Mahon@inter.net.il

דמי מנוי לשנה - חינם
הוצאות משלוח - 36 שקל לשנה

יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט - מינהל התרבות,
המחלקה למכוני מחקר תורניים

©

כל הזכויות שמורות

ISSN 001337383

סדר ועימוד

א"א 077-3535047

דפוס האוזר בע"מ

גבעתיים

תוכן

מאמר מערכת

על הראשון לציון הגר"מ אליהו זצוק"ל

5 הרב יהודה הלוי עמיחי

מדור מצוות ישוב ארץ ישראל

נטיעת הכרמים של ר' ינאי ומצוות ישוב א"י

11 הרב אברהם סוחובולסקי

ערלה

17 הנאת גוי מערלה הרב יעקב אפשטיין

24 ערלה בנצרים וחוטרים בעץ הרימון הרב יואל פרידמן

35 חילול פירות נטע רבעי טרם הבשלתן הרב יעקב אפשטיין

חלה

43 הפרשת חלה במפעל הרב יואל פרידמן

שונות

53 דייג בחכה לשם הנאה הרב אהוד אחיטוב

63 תחמיץ דגן בפסח הרב דוד אייגנר

82 בדיקת תולעים – טעם החיוב וגבולותיו – תגובה
הרב יואל פרידמן

רשימת המשתתפים

מכון התורה והארץ	הרב דוד אייגנר
מכון התורה והארץ, רב קהילת נוה דקלים בעין צורים	הרב אהוד אחיטוב
מכון התורה והארץ	הרב יעקב אפשטיין
מכון התורה והארץ	הרב אברהם סוחובולסקי
מכון התורה והארץ	הרב יהודה הלוי עמיחי
מכון התורה והארץ	הרב יואל פרידמן
מכון התורה והארץ, רב הישוב שומריה	הרב גבריאל קדוש

הרב יהודה הלוי עמיחי

על הראשון לציון הגר"מ אליהו זצוק"ל

רבני מכון התורה והארץ קיבלו בכאב רב, כמו כל בית ישראל, את הידיעה המרה אודות פטירתו של מו"ר הגר"מ אליהו זצוק"ל, הקשר של הגר"מ אליהו לגוש קטיף ולמכון היה קשר חם ותמידי במשך שנים רבות. ממנו עצה, ממנו תושיה, ממנו עידוד והכוונה. בשורות אלו, באווירת הכאב על האבידה הגדולה, ניסינו לצמצם עצמנו במילים אלו, המעט מן המעט מדמותו ודרכו בקודש.

תורת חיים

פסיקת הלכה מיוחדת

פסיקת ההלכה של הראשון לציון זצ"ל הייתה מיוחדת, במשך כשלושים שנה שהכרתי את הרב תמיד פסקי ההלכה היו זהים ללא שינויים. כל פסקי ההלכה היו ברורים ומוגדרים כך שכל שאלה קיבלה תשובה ברורה. לא רק אותה תשובה הלכתית היינו מקבלים אלא אם לשאלה מסוימת היה מלווה סיפור או עובדות נוספות הן נמסרו באותה הצורה ללא שינוי בין פעם לפעם. היו שינויים שנבעו מכורח המציאות, כגון: פירות שהחלו לאכול יותר קיבלו קדושת שביעית, בדברים הללו היו ההוראות לפי הזמן, אבל מסירת ההלכה הייתה ברורה ללא שינויים.

*

ידיעת המציאות

הראשון לציון זצ"ל היה מיוחד בידיעת המציאות, כתת רגליו ללמוד כל נושא ממקורות ההלכה אולם לא פחות מזה ללמוד את המציאות בשטח, להכיר את המציאות המעשית, כפי שהגמרא (סנהדרין ה"ב) מספרת על רב שהלך ללמוד אצל

רועי בקר לידע מהו מום עובר, כך הגר"מ זצ"ל היה הולך ללמוד תורה אצל הבקיאים. הוא סיפר מספר פעמים על הליכתו למטעי אתרוגים כדי להכיר את האתרוגים ותכונתם, וכן לעניין לימוד סוגי מראות לענין נדה, וכל המצוות המעשיות (סת"ם, אפיית מצות וכו'). בערוב ימיו כאשר התעוררה שאלה מציאותית חדשה, הוא פנה אלינו שנחקור בשבילו את המציאות ונביא לפניו את הממצאים כדי שיוכל להכריע הלכתית. כשבאנו אליו למסור את המידע שלקטנו מחוקרים ומגדלים, גילינו שמורינו הראשל"צ זצ"ל כבר חקר את הנושא ולמד, אלא שרצה להכיר היטב את המציאות מכל הצדדים.

*

הדורי הלכה

השאיפה לקדושה וטהרה הייתה מאבני היסוד של הפסיקה. הגר"מ זצ"ל לא הרבה להשתמש במושג ספק ספקא ולקולא אלא אדרבא אם אפשר להדר במצוות ולכלול עוד שיטות ראשונים ואחרונים מה טוב. (בדרך שהלכו בה בן איש חי וכף החיים). על כן במקומות שהפוסקים הנ"ל הביאו את פוסקי אשכנז וזה הפך להיות מנהג הקהילה יש לנהוג כמנהג זה, למרות שפעמים הב"י הקל. בהוראות פרטיות (ולאחר שנעשו מעשים מסוימים) היה מקל מאד על פי כללי הפסיקה.

*

עידוד ללימוד הלכה

פעמים רבות הרב רצה לחדד את התלמידים, פעם בערב סוכות ישבנו בביתו ובדקנו אתרוגים רבים, לבשתי סוודר צמר ובשעת הבדיקה התעופף עלי חוטי פשתן (שהיו עוטפים את האתרוגים בהם), הגר"מ זצ"ל הסתכל והעיר לי יש עליך שעטנז כלאים, צמר ופשתים יחדיו! לא ידעתי את נפשי ומיד החילותי למשוך חוטי הצמר מעלי. ואז הגר"מ זצ"ל אמר לי במבט אבהי שאין כאן כלאים מכיוון שזה לא שוע טווי ונוז, גדול היה הלימוד במעשה.

גם כאשר היה עונה על דיני מראות, לא היה מסתפק במותר או אסור אלא שהיה מעורר לשאול, למה אתה לא שואל על הנקודה הזו? מי התיר חוט זה וכו'.

*

ענוה

בהיותי רב במושב דנו אודות שימוש בממטרות בשבת, האם כאשר משקים על ידי ממטרות בשבת ופותחים את ברזי המים הגדולים בבית, יורד טווח הפיזור של

מי ההשקיה, וכאשר סוגרים עולה טווח ההשקיה, ונשאלה השאלה מה דינם בשבת. הגר"מ זצ"ל אסר ואני לתומי חשבתי שאפשר להתיר (עייין ספר מנוחה נכונה בשם החזו"א). כאשר שאלתי מה אעשה כעת כיצד להורות ביישוב, ענה לי (ברוב ענוותנותו) אמור לבני היישוב הרב עמיחי אומר כך והרב אליהו אומר כך, והם כבר יבחרו. שאלתי האם אפשר לומר קודם הרב אליהו ואח"כ הרב עמיחי, הגר"מ זצ"ל ענה בחיוב האבהי המדריך אותנו, עשה כחכמתך.

*

התמדה

בשנת השמיטה תש"מ זכיתי ללמוד עם הגר"מ זצ"ל בחברותא הלכות שמיטה ויובל. הלימוד היה אחר הצהריים (16.30-18.00), למדנו רמב"ם הלכות שמיטה ויובל כסדר, למדנו עם כס"מ ורדב"ז. הגר"מ זצ"ל היה מדייק בדברי הכס"מ עד מאד ומה הנפק"מ שאפשר להוציא מהכס"מ והרדב"ז, מתוך הסתכלות מעשית הלכתית. הלימוד היה ללא הפסקות (כמעט), השעה וחצי שלמדנו הייתה מיוחדת ומוקדשת רק ללימוד, כמעט ללא שום הפרעות חיצוניות, הגר"מ זצ"ל, ביקש לא יפריעו במהלך הלימוד (לא הועברו טלפונים וכו'). ההתמדה הייתה עצומה, לאחר יום עמוס בבית הדין ובשאלות אנשים, פינה הגר"מ זצ"ל את עצמו ללמוד תורה ברוב התמדה. הגר"מ זצ"ל התיר לכתוב חידושי תורה בדף שהיה מונח על הרמב"ם, ואמר שזה לכבודו של הרמב"ם.

הגר"מ זצ"ל והמצוות התלויות בארץ

הקשר למכון התורה והארץ

למכון התורה והארץ הייתה קביעות וכאשר הרב שימש כראשון לציון ללמוד פעם בחודש בלשכתו (היכל שלמה) במצוות התלויות בארץ. אנו היינו מביאים את השאלות אל הראשון לציון זצ"ל, והרב היה צולל דרך הגמרא והראשונים לעומק ההלכה, לחזק את ברור ההלכה. גם בפגישות אלו, למרות הטרדות הרבות בלשכה, הגר"מ זצ"ל הקפיד שלא יפריעו בזמן הלימוד. אמר לנו שיש לו שעה של נחת רוח מכל ענייני העשייה בלשכה, ויש לו קורת רוח רבה בשעות הלימוד הללו. גולת הכותרת היתה ההשתתפות המשמעותית של הראשון לציון זצ"ל ביום העיון המסורתי ט"ו בשבט, ששנים רבות הגר"מ זצ"ל היה מרכז היום הן בשיעוריו

המאזנים והן בתשובות לשאלות הקהל בחן, בחריפות ובתיבול דבריו בסיפורים ומעשיות שניתן היה ללמוד מהם חכמת חיים וחכמת פסיקה.

*

הרמב"ם והמנהג בארץ

הראשון לציון הגר"מ זצ"ל הכריע שיש לנהוג בארץ ישראל במצוות התלויות בארץ כדעת הרמב"ם שהוא מארא דאתרא של ארץ ישראל, אלא א"כ השו"ע הביא דעות אחרות או שמנהג ארץ ישראל התקבל אחרת. לעניין מנהגי ארץ ישראל הסתמך מאד על דברי ארץ החיים (סיתרון), ספר זה היה חביב מאד אצל הגר"מ זצ"ל.

*

גבולות הארץ

בעניין גבולות הארץ רבו השיטות והדעות, הגר"מ זצ"ל אמר מספר פעמים אני נוקט כדברי בר דרומא ועוד יותר ממנו. (שיטה זו היא המרחיבה ביותר את גבולות הארץ).

*

החריש בשמיטה

הראשון לציון זצ"ל עבר על חוברות ההדרכה לחקלאים ולצרכנים בשביעית, סעיף אחר סעיף ניפה והוסיף דברים וברר את הדברים כסולת נקיה. בהקדמתו לחוברות הדרכה לשביעית הביא את הסברו על הפסוק "בחריש ובקציר תשבות" שהוא נאמר בשבת בראשית ולא בשמיטה, אבל הרמב"ם (תחילת הלכות שמיטה) הביאו כשייך להלכות שביעית, ללמדנו שכשם שבשבת בראשית נאמר "לא תבערו אש" וביאר הרב יוסף חיים זצ"ל שהכוונה לאש המחלוקת, על כן הוסיף הרמב"ם שבשביעית אם תרצה להחמיר ולאסור עשה זאת "בחריש" בשקט שלא תביא לידי מחלוקת.

*

אוצר הארץ

הראשון לציון זצ"ל תמך מאד בהקמת וחיזוק "אוצר הארץ", לחיזוק החקלאים שיוכלו לשמור שביעית ללא היתר מכירה ומאידך למנוע שימוש בפירות נכרים. למרות שיטתו ההלכתית (כדעת הרמב"ם) שכל הנלקט בשביעית יש בו איסור ספיחים. למעשה הוא היה מוכן להקל כאן כדעת הר"ש על מנת לחזק ולאפשר את אוצר הארץ. חכמת

חיים מיוחדת היא זו לדעת להקל על מנת להציל את עם ישראל, שכן כל קניה מגוי יש בה משום "ידיהם דמים מלאו".

*

מצעים מנותקים

הגר"מ זצ"ל היה בין אלו שהעלו את נושא הגידול במצעים מנותקים כפתרון לשנת השמיטה. הוא נתן הנחיות הלכתיות כיצד מקימים את החממות, ולפעמים אף נתן עצות מעשיות כיצד יוצרים ניקוז טוב יותר בחממות.

*

ערלה

הראשון לציון זצ"ל מאד דאג לחקלאים וראה צורך לחזקם ולעודדם, ועל כן תמך מאד בנושא קיצור שנות הערלה, על ידי חישוב שנות הערלה במשתלות. הגר"מ זצ"ל השתדל מאד שהדברים יכנסו למסגרת קבועה כדי שאחוזי הערלה יפחתו בארץ.

הגר"מ זצ"ל החמיר מאד בקניית תוצרת בשווקים שאינם מפוקחים, ולפי שיטתו ההלכתית אין לסמוך על אחוזי ערלה בשווקים, אלא לקנות רק במקומות מפוקחים.

*

כלאים

הראשון לציון זצ"ל חשב שאשכולית ותפוז יש בהם משום כלאים, מכיוון שטעמם שונה וכדעת הרב קוק זצ"ל במשפט כהן, בנוסף לשינוי בצורת העלים. כאשר שאלנו אותו האם להורות כך, אמר לנו שכיוון והחזו"א זצ"ל הורה להקל, אם כן הרי זה בחינת "כבר הורה זקן" ולא לגרום למחלוקת. אבל להקפיד שרק במה שהורה החזו"א יש להקל כמוהו ובשאר הדברים יש להחמיר ולהחשיב כשני מינים.

*

בית האוצר

הגר"מ זצ"ל מאד רצה שיעשרו ויתנו מעשר ראשון, על כן תמך מאד בהקמת בית האוצר שנותן ללויים ולעניים את המעשרות, ולא כפי שהיה המצב בשנים קודמות שהיו מפרישים ולא נותנים, ואדרבא היה אומר שמי שלא נותן מעשר ראשון הוא גוזל את השבט.

כאשר הוקמה קרן בית האוצר הגר"מ זצ"ל הקפיד שהבעלים לא רק יקבלו רשות לחלל על המטבע, אלא יהיו שותפים ממשיים במטבע. ועוד הוסיף הדורים רבים על מנת שבית האוצר יתנהל בדרך הטובה ביותר, בהתאם לשיטתו בדבר שלמות עשיית המצוות.

*

זהירות מחרקים וגוש קטיף

שאיפת הראשון לציון זצ"ל לקדושה וטהרה הייתה מהמפורסמות, ועל כן נושא החרקים והימנעות מאכילתם היו אצל הגר"מ זצ"ל כדבר בסיסי ומובן מאליו. הגר"מ זצ"ל יצק את התוכן הראשון של ההנחיות ההלכתיות לגבי גידול ירקות עלים ללא חרקים. מספר סיורים נעשו בשטח כדי ללמוד את המציאות של הגידול וההכרעות ההלכתיות בגידול זה.

הגר"מ זצ"ל מאד עווד אותנו בפיתוח השיטות של גידול ללא חרקים. לדעתו בימינו כשיש גידול ללא חרקים יש לאסור לקנות ירקות רגילים, הוא ראה בכך מעלים עיניו מהאיסור. כמו כן בכל מקום שדרש בנושא הדגיש את מסירות הנפש של אנשי גוש קטיף המיישבים את ארץ ישראל, והם הדואגים למאכלות טהורים ומהודרים.

בעלון שלפנינו הרחבנו במגוון נושאים, כמובן שחסרון צילו הגדול של מו"ר הגר"מ אליהו זצ"ל ניכר בנו ועוד יורגש חסרונו דבריו של הרב יהודה עמיחי בפתיחת החוברת מבטאים ולו במעט, הרגשת הגודל שיחסר לנו. מעשהו התמוה של ר' ינאי שנטע ארבע מאות כרמים הביא את הרב אברהם סוחובולסקי למסקנות מעניינות בגדרי מצוות ישוב הארץ. סוגיית איסור ערלה בהיבטיה השונים קיבלה מקום נכבד בחוברת שלנו, במאמרו של הרב יעקב אפשטיין על הנאת גוי מפירות ערלה, ודין ערלה בנצרים של עץ הרימון במאמרו של הרב יואל פרידמן. וכן האם יש חיוב לפדות נטע רבעי פירות טרם הבשלתם במאמרו של הרב יעקב אפשטיין. על הפרשת חלה במפעל כתב הרב פרידמן. לקראת חופת הקיץ עסק הרב אהוד אחיטוב בשאלת דייג בחכה לשם הנאה. מה דינו של תחמיץ בפסח במאמרו המקיף של הרב דוד אייגנר וחתמנו בתגובתו של הרב פרידמן בענין בדיקת תולעים על מאמרו של הרב יהונתן בלס בתחומין האחרון.

מאחלים לכל קוראינו קיץ מהנה ומתוך ימי בין המצרים נזכה לבניינה השלם של ירושלים

מערכת אמונת עתיד

הרב אברהם סוחובולסקי

נטיעת הכרמים של ר' ינאי ומצוות ישוב א"י

הגמרא (בבא בתרא יד ע"א) מספרת על מעשיהם של ר' אמי ור' ינאי:
כתב רבי אמי ד' מאה ספרי תורה אמר להו דילמא תורה צוה לנו
משה כתב א"ל רבא לר' זירא נטע ר' ינאי ארבע מאה כרמי א"ל
דילמא שתים כנגד שתים ואחת יוצא זנב
האם מעשיהם אלו מתפרשים כפשוטם? מה חז"ל רצו ללמדנו במעשים אלו?
נעמיק במעשה זה ונלמד ממנו דיוק נפלא, שביאר הרב קוק זצ"ל בהגדרת מצוות
ישוב ארץ ישראל.
לא לחינם הובא מעשה דר' ינאי בסמיכות למעשה דר' אמי, ונראה שניתן
ללמוד מזה על זה ולהשוות בין שני המעשים¹. על כן נברר את מעשה דרבי אמי,
ומתוך כך יתברר מעשה דרבי ינאי.
ר' אמי כתב ארבע מאות ספרי תורה, אך משום שאין זה הגיוני שאדם אחד
יכתוב כל כך הרבה ספרי תורה, כפי שמבואר ברש"י (ד"ה דילמא)²: "ארבע מאות

1. יד רמ"ה (ב"ב דף יד ע"א סי' קפ) "ותו מדמייתנין בהדה אידך דר' ינאי דנטע ארבע מאה
כרמי ש"מ דדוקא קאמר דכי היכי דאיתא לרבי זירא גבי כרם איתא לדרב המנונא גבי ספרי
תורה".

2. ע"פ הגהות הב"ח אות ה.

ספרי תורות לא כתב דאין פנאי לאדם אחד לכתוב כולי האי". מעמידה הגמ' את מעשה דר' אמי באופן אחר "דילמא תורה צוה לנו משה כתב", נתנו לכך מספר פרושים: התוס' (ד"ה דילמא) כתב:

דאותו פסוק קרוי תורה כדאמר בפ' ג' דסוכה (דף מב ע"א) קטן היודע לדבר אביו מלמדו תורה מאי תורה תורה ציווה לנו משה לשיטת התוס' ר' אמי כתב ארבע מאות פעמים את הפסוק תורה ציווה לנו משה, ונחשב הדבר כאילו כתב ארבע מאות פעמים ספרי תורה, אך למעשה לא נכתב שום ספר תורה שלם. וכן משמע מפירוש מהרש"א (חידושי אגדות ד"ה רב הונא):
ודלמא מה ששמעתם שכתב ארבע מאות ספרי תורה **הינו לתינוקות** תורה ציווה לנו משה...

הר"י מיגש (הובא בשיטה המקובצת ב"ב י"ד ע"א ד"ה דילמא) ג"כ פירש כפירוש התוס' והשליך אותו רעיון אף על מעשה ד' ינאי:

כלומר אין בכלל שנותיו של אדם שיכתוב ספר תורה כולה ארבע מאה זימני, אלא פסוק זה הוא שכתב לפי שפסוק זה על כל התורה כולה הוא אמור נמצא הכותבו כאלו כל התורה כולה כתב. וכן נמי אמרין ליה לרבי זירא נטע רבי ארבע מאה כרמי אמר להו דילמא שתים כנגד שנים ואחת יוצאת מביניהם כגון זה. כלומר שמאלו בלבד הוא שנטע בכל כרם וכרם לפי שמצינו ששיעור זה נקרא כרם, קרחת הכרם הנוטע שתים כנגד שתים וכ"ו אבל ארבע מאה כרמי ממש אין בכל שנותיו של אדם לנוטען. דהיינו ר' ינאי נטע ארבע מאות פעמים שיעור כרם "שתים כנגד שנים ואחת יוצאת זנב" בלבד, וס"ה ניטעו לפי החשבון אלפים שתילי גפנים ודיו³.
התוס' רא"ש (הובא בשיטה מקובצת ב"ב יד ע"א ד"ה דילמא) העמיד את מעשה דר' אמי באופן אחר:

פירוש כתבו לו סופרים ארבע מאה ספרי תורה וציווה לסופר כשיגיע לפסוק זה שיודיענו ויכתבנו, וזה הפסוק נקרא תורה כדאיתא בפרק קמא דסוכה היודע לדבר אביו מלמדו תורה צוה לנו משה.

3. עיין בן יהוידע בבא בתרא פ"א דף יד ע"א ד"ה נטע ר' ינאי.

לשיטת התוס' רא"ש, ר' אמי אכן כתב ארבע מאות ספרי תורה שלמים ממש, אלא שלא הוא בעצמו כתבם, אלא הרבה סופרים כתבו לו, והוא רק השלים את הפסוק תורה צווה לנו משה. והשלמתו והגהתו של ר' אמי, מייחסת את כל הכתיבה כולה, כאילו הוא כתב בעצמו את כל ארבע מאות ספרי התורה. הראב"ד (הובא בשיטה המקובצת ב"ב י"ד ע"א ד"ה דילמא) ג"כ פירש כפירוש התוס' רא"ש והשליך אותו רעיון אף על מעשה ד' ינאי:

והא דאמרין כתב רבי זירא ארבע מאה ספרי דאורייתא ואמרין עלה ודילמא תורה צווה לנו כתב בהו. משום דאמרין במנחות הלוקח ספר תורה כחוטף מצוה מן השוק, כתבה כאלו קבלה מהר סיני, **כתב בה פסוק אחד או שהגיה בה אות אחת מעלים עליו כאלו כתבה**. וכן הא דרבי ינאי **דנטע שתיים כנגד שתיים** ואחת יוצאה זנב בארבע מאה כרמי משום ישוב ארץ ישראל הוא דעבד ומעלים עליו כאלו נטעה כולה.⁴

דהיינו ר' ינאי אכן נטע ארבע מאות כרמים גדולים, אלא שבעצמו נטע בכל אחד שיעור כרם "שתיים כנגד שמיים ואחת יוצאת זנב". נטיעת שיעור כרם זו בכל כרם וכרם, מייחסת את כל הכרם כולו כאילו הוא נטעה, וכאלו נטע את כל ארבע מאות הכרמים כולם בשלמותם.⁵

הרב קוק ומאמרי הראיה ב עמ' 467-465⁶ התייחס למעשה דר' אמי ומעשה דר' ינאי, ע"פ שיטת התוס' רא"ש והראב"ד, שר' אמי כתב ספרי תורה שלמים ור' ינאי נטע כרמים גדולים. ומתוך סמיכות המעשים דייק, שיש ייחוד לשתי המצוות: כתיבת ספר תורה ומצוות יישוב הארץ.

המצוות בכללם מתחלקות לשני סוגים: יש מצוות שהעיקר בהן הוא התוצאה, שהפעולה תיעשה ולא דווקא על ידי האיש עצמו, ולכן יכולה להיעשות גם ע"י שליח

4. החת"ם סופר (ב"ב יד ע"א ד"ה דילמא) ביאר דברי הראב"ד "והראב"ד הביאו בש"מ, כתב, שכתב ע"י סופרים **ד' מאות ס"ת ממש** והוא כתב פסוק זה בכל ספר וספר עיי"ש. וכן פירש בדר' ינאי **נטע ת' כרמי** משום ישוב א"י, ואך **הוא בעצמו נטע בכל אחד ב' נגד ב' ואחת יוצא זנב**."

5. וכן משמע ביד רמה (ב"ב דף יד ע"א סי' קפ), רשב"א ובחידושי הר"ן וריטב"א (ב"ב יד ע"א). ועין במאירי שאת מעשה דר' ינאי ביאר כהבנת הר"י מיגש ואת מעשה ר' אמי ביאר כהבנת הראב"ד וצ"ע.

6. וכן בשמועות הראי"ה (חנוכה עמ' קה), טוב רואי (בבא בתרא יד ע"א אות כט).

(מצוות פעולתיות - חובת חפצא). ויש מצוות שהעיקר הוא הפעולה של מקיים המצווה, שמחייבת לעשותה בעצמם ולא יכולה להיעשות ע"י שליח (מצוות עצמאיות - חובת גברא). אך ממעשה דר' אמי ור' ינאי אנו לומדים, שבשתי מצוות אלו כתיבת ספר תורה ומצוות יישוב הארץ, קיימים שני הצדדים יחד.

מצד אחד הלא מוכח מדברי חז"ל הנזכרים כי שתי מצוות אלו אפשר לעשותן גם על ידי שליח, כי הפסוק "תורה צוה לנו משה" איננו עדיין שלמות כל התורה, והלא תורת ה' תמימה כתיב בה, ואין כותבין אותה פרשיות פרשיות. גם הנטיעה של שתיים כנגד שתיים איננה עדיין שלמות של כרם, וכמו שאמרו בגמרא דסוטה (מ"ג סע"ב) כי נטיעה כעין זו איננה נקראת כרם לקדש את הזרעים ע"ש: ואם אנו אומרים: דילמא "תורה צוה לנו משה" כתב, ואת השאר כתבו אחרים, וכמו כן בנוגע לנטיעת כרם: דילמא שתיים כנגד שתיים, ואת השאר נטעו אחרים, הרי ברור כי המצוה בשלמותה יכולים לעשות גם על ידי שליח.

ואולם מצד שני ישנה הוכחה גמורה מכאן כי בשתי מצוות אלו ישנו גם צד חיובי עצמי, והן מחיבות את עושיהן לעשותן בעצמם, ומשום הכי נדחקו בגמרא לומר: דילמא "תורה צוה לנו משה", ולא אמרו שארבע מאה ספרי תורה אלו כתבם רבי אמי על ידי שליח. על ידי כמה וכמה סופרי סת"מ. וכמו כן נדחקו לומר: דילמא שתיים כנגד שתיים ולא ניחא להו לומר כי ארבע מאה כרמי אלו נטע רבי ינאי על ידי כורמים ופועלים אחרים, משום דבאמת במצוות האלו כתיבת ספר תורה ובנין ארץ ישראל החובה מוטלת על כל אדם מישראל לעשות אותן עד כמה שאפשר בגופו ועל ידי עצמו, ולא על ידי שליח...

מתוך דיוק זה מוסיף הרב קוק לבאר שיש בשתי מצוות אילו שתי קדושות: אחת חזונית ואחת פנימית. הלבוש של המצוה - התוצאה הנראית לעין, והנפש של המצוה - ההשתדלות האישית המשפיעה על עושה המצוה.

אנו רואים בכתיבת ספר תורה ועבודת הארץ שמצד אחד אפשר לעשותן על ידי שליח ומצד שני אנו אומרים: מצוה בו יותר מבשלוחו ושלמצער חלק מהן צריך אדם מישראל לעשות בעצמו, הוא ולא אחר, הרי זה סימן כי ישנן במצוות אלו שתי קדושות: אחת חזונית ואחת פנימית, הלבוש של המצוה והנפש של המצוה.

המצוה המוטלת על כל איש ואיש מישראל לכתוב לו ספר תורה היא בגדר של מצוה פעולתית. והחובה העקרית היא פעולת הכתיבה, כדי שיתרבו ספרי תורה בעולם וכל הרוצה ללמוד תהיה תורה כתובה ופתוחה לפניו

ויבוא וילמוד, ואין כל הפרש אם פעולת הכתיבה תעשה על ידי עצמו או שיצוה לאחרים שיכתבו בשבילו. אולם מכיון שרבי אמי, לפי הסברת הגמרא, כתב בעצמו את הפסוק "תורה צוה לנו משה", ולא רצה לסמוך לגמרי על השליח, הרי זהו האות כי יש במצוה זו של כתיבת ספר תורה גם פנימיות מיוחדת המחייבת את כל אחד ואחד מישראל לעשות למצער חלק ממנה בעצמו ולא למסור את כל פעולת הכתיבה לשליח.

כמו כן מצות ישוב ארץ ישראל, מצד עצם עצמיותה היא מצוה פעולתית, ועל כל אחד מישראל מוטלת החובה לפעול ולעשות שהארץ תבנה ותתיישב, ואין הפרש אם פעולה זו של בנין ושל ישוב תעשה על ידי עושה המצוה בעצמו או על ידי שליחו. ואולם אחרי שרבי ינאי, לפי הסברת הגמרא, השתדל לנטוע בעצמו למצער שטח של שתיים כנגד שתיים, הרי זה מוכיח כי מצוה זו יש בה גם מעין מצוה עצמית, נפשית, פנימית, המחייבת כל נפש מישראל לבלי לצאת ידי חובה רק על ידי שליח כי אם לעשותה עד כמה שאפשר בעצמו ולא על ידי אחרים.

בשתי מצוות אילו, יש ערך חיצוני-לבוש המצווה התוצאה הנראית כלפי חוץ, שיהיו הרבה ספרי תורה ותתורה בישראל, כמו כן שהארץ תתמלא ותהיה מיושבת כולה. וכן יש ערך פנימי-נפש המצווה, הקשורה למשתדל בעשיית המצווה, שכל אדם מישראל חייב להיות קשור נפשית לתורה, וזה מתבטא בכך שהוא שותף ממש בכתיבת ספר תורה. וכן כל אדם מישראל חייב להיות קשור נפשית ליישוב ארץ ישראל, וזה מתבטא בכך שהוא שותף ומיישב ונוטע בעצמו חלק מהכרם כולו.

הרחבת יישוב ארץ ישראל - הידור המצווה או השלמת המצווה

בהמשך המאמר, מתבאר מדברי הרב קוק יסוד נוסף הנובע מגמ' זו, בהגדרת שתי מצוות אלו. הגדרת מצוות אלו, שהם כוללות ורחבות מאוד המטילות על כל אחד מישראל, אחריות על לימוד התורה של כל עם ישראל ואחריות על ישוב כל ארץ ישראל.

זוהי הבחינה המיוחדת של מצוה כעין זו, ככתיבת ספר תורה או בנין ארץ ישראל, כי אף שהיא מצוה פעולתית כדי שאפשר יהיה לעשותה על ידי שליח, מכיון שאי אפשר באופן אחר להטיל את חובת המצוה בכל שלמותה על כל אחד מישראל, בכל זאת יש בכל אחת מהן גם

משום מצוה עצמית באופן שכל אחד מישראל מחויב בעצמו לעשות איזו פעולה שהיא כדי לקיימה על ידי עצמו. ולא עוד אלא שחלק חובת עשייה זו הנעשית על ידי עושה המצוה בעצמו וכגופו, מעלה את כל המצוה ממצוה פעולתית למצוה עצמית.

מצות כתיבת ספר תורה עניינה, שכל אחד צריך לדאוג לאפשרות לימוד התורה של כל ישראל, והואיל ואינו יכול לעשות כן לבד בעצמו, אין אפשרות לקיימה אלא גם ע"י שליחות. כמו כן מצוות ישוב ארץ ישראל עניינה, שכל אחד צריך לדאוג ליישב את כל ארץ ישראל, והואיל ואינו יכול לעשות כן לבד בעצמו, אין אפשרות לקיימה אלא גם ע"י שליחות. אך ע"י דאגה ומינוי שליח בלבד, לא מקיים מצוות אילו, אלא מ"מ מוטל על כל אחד לעשות מעשה בעצמו בגופו. כותב תורה צווה לנו משה או נוטע שתים כנגד שתים ואחת יוצאת זנב. ורק ע"י מעשה העצמי שעשה בגופו, מתייחסת כל העשייה כולה השלמה אילו, ונחשב ככותב ספר תורה שלם ומקיים מצוות ישוב ארץ ישראל בשלמותה.

הואיל ובהגדרת מצוות אילו, קיימת על כל אחד אחריות על הלימוד התורה של כל ישראל וכן אחריות על יישוב כל ארץ ישראל. הרי אדם שכותב ספר תורה נוסף או מרחיב את מקום יישובו, אינו נחשב כאדם שכבר קיים מצוות אילו, ועתה הוא רק מהדר בהם. אלא כל תוספת ספר תורה וכל הרחבה ביישוב הארץ, הוא משלים את המצווה הראשונה שעדיין לא זכה לקיימה בשלמותה.

ר' אמי שאף לקיום מצוות כתיבת ספר תורה בשלמותה, ולכן היה שותף בכתיבת ארבע מאות ספרי תורה. ר' ינאי שאף לקיום מצוות יישוב ארץ ישראל בשלמותה, לכן היה שותף בנטיעת ארבע מאות כרמים בארץ ישראל.

נמצאנו למדים הגדרת מצוות יישוב ארץ ישראל: הינה מצווה המוטלת על כל אחד מישראל, ומוטלת על כל אחד ליישב את כל ארץ ישראל. וכל שלא הגיענו למצב זה, עדיין כל אחד ואחד מאיתנו לא זכה לקיום מצווה זו בשלמות.

הרב יעקב אפשטיין

הנאת גוי מערלה

שאלה

האם פועלים נכרים המסירים אשכולות בוסר מגפני ערלה מותרים ליטול את אשכולות הערלה לשם אכילתם, או שצריך לאסור עליהם את נטילתם כיון שהם ערלה?

א. האם צריך לשרוף את הפירות

נאמר במסכת ערלה (פ"א מ"ז): "העלים והלולבים ומי גפנים וסמדר מותרים בערלה". ובהמשך: "רבי אליעזר אומר המעמיד בשרף הערלה אסור אמר ר' יהושע שמעתי בפירוש שהמעמיד בשרף העלים בשרף העיקרים מותר בשרף הפגים אסור מפני שהם פרי". ובפ"מ לרמב"ם: "וסמדר, הוא "אלפקאח" אשר ממנו יהיה הפרי, אבל ה"חצרים" והוא הנקרא בוסר אין חולק שהוא אסור. אמר ה' וערלתם ערלתו את פרו. ואמרו בספרא פרו פרט לעלים וללולבים ומי גפנים והסמדר". ובאר הגר"י קאפח (ערלה שם) שסמדר הם ניצנים היינו הפרח¹ בשלבי התפתחותו לפרי זעיר. ובפ"מ לעוקצין (פ"ג מ"ז) פרש הרמב"ם: "הפגים הפירות בעודן 'פג' בזמן שהן עפוצים מאד. ובוסר "אלחצרים" והוא מצב הפירות אחר היותם פגים מאד ולפני גמר בשולן".

1. עי' ר"י פליקס 'עצי פרי למיניהם' עמ' 72 רישום התפתחות הפרח (=פיתח הסמדר) לפרי.

נראה איפוא שאם גודל כל עינב באשכולות הנקטפים כארבע מ"מ ויותר, האשכולות אסורים בהנאה משום ערלה. (בשאלה הנוכחית בדקנו את הענבים שהנכרים מסירים וזה היה גודלם).

במשנה במסכת תמורה (פ"ז מ"ה) נאמר:

ואלו הן הנשרפים חמץ בפסח ישרף, ותרומה טמאה והערלה וכלאי הכרם - את שדרכו לישרף ישרף ואת שדרכו ליקבר יקבר.

ובמשנה הבאה:

כל הנשרפין לא יקברו וכל הנקברים לא ישרפו, רבי יהודה אומר: אם רצה להחמיר על עצמו לשרוף את הנקברים רשאי אמרו לו אינו מותר לשנות.

ובתוספות (תמורה לג ע"ב):

צריך עיון בשלמא בכלאי הכרם דהא כתיבי פן תקדש המלאה פן תוקד אש, אלא ערלה צריך עיון טעמא מאי בשרפה? ופי' רש"י משום דאיתקש לכלאי הכרם.

וכן הרמב"ם בהלכות מאכלות אסורות (פט"ז הכ"ז) פסק:

הערלה וכלאי הכרם דין הפירות שלהן שישרפו, והמשקין שלהן יקברו מפני

שאי אפשר לשרוף המשקין.

והרדב"ז והכס"מ הביאו דברי רש"י מדוע ערלה חייבת שריפה.

לפי"ז לכאורה, דין פירות ערלה שחייב לשורפם ואסור ליתנם לגויים.

אולם בשו"ת חתם סופר (ח"ב, יורה דעה ס"ל רפז) העיר:

והנה כתבתי במ"א דלא מצאתי בש"ס שמחוייב אדם לשרוף ערלה, ורמב"ם נמי לא מיייתי ליה במקומו כלל² אלא בהל' פסולי מוקדשים דרך אגב, אשר מזה נ"ל מעולם לא נצטוו לבער ערלה מן העולם אלא שאסור בהנאה וסגי ליה בשריפה להתיר אפרן, לאפוקי בשר בחלב דלא סגי בהכי, אבל שיהיה מצוה להדר לשורפו לא מצאתי וכן לא ראיתי מעולם מרבתי ששורפים רק הניחום וירקבו. הן אמת בכלאים קאמר ש"ס ר"פ ר' ישמעאל במס' ע"ז למעוטי תפלה אך התם קאי על גידולו של כלאים למעט ולבטל מעשה התיעוב, אבל אם נעקר ממקום גדולו שוב אין

2. קצ"ע הרי הרמב"ם הביא זאת בהל' מאכלות אסורות.

מצוה בביעורו, וקרא אמר: לא תזרע כרמך כלאים פן תגרום לך שתוקד אש, פי' נהי שלא תגרום איסור הנאה מאפרן עכ"פ תגרום אסור הנאה מגופן, אבל אין מצוה בשריפה נמצא אין הבעלים צריכים להדר לחפוש אחר אותן פירות דקים וקלושים איה הם ואם נבא לידם יהא להם איסור הנאה, ואם הגנן מוכר פירות ומייתי להו מעות לבעלים פשוט שאינם צריכים לחוש בחליפי ערלה לאחר שעבר הגוי ומכרן שמא היה בהן מהני פירות אע"ג דלא בטילי ברוב דהרי ניכרים הם בדקותן, מכל מקום נ"ל הנ"ל ואינני אומר למעשה, רק פר"מ ישים עיונו על הדבר אשר יראה בעיניו יעשה יורה יורה ידין ידין ודבר ה' בפיו אמת.

ודבריו מסתייעים מדברי הריטב"א בסוכה (לה ע"א):

"ומשום הכי תני לה במתניתין כל חד באנפי נפשיה דהיינו של אשרה ושל עיר הנדחת חייב בשריפה, **ושל ערלה אינו בחיוב שריפה** אבל עומד לכך וא"א ליהנות בשריפתו". והוסיף בשו"ת מנחת יצחק (ח"י ס' נא) שכן באר בערוך לנר על סוכה (שם) שכתב: "אבל ערלה שאף שדינו בשריפה (תמורה לג ע"ב) מ"מ אין מצוה לשורפו בזה לא אמרין כתותי מיכתת שיעורא".

וכדברי החת"ס כתב בערוך השולחן (יו"ד ס' רצד ס"ג):

כבר נתבאר דערלה אסור בהנאה והוא מהנשרפין והנקברין [תמורה לג ע"ב] את שדרכו לישרף ישרף את שדרכו ליקבר יקבר והיינו אוכלין בשריפה ומשקין בקבורה וכן כלאי הכרם דכתיב בה פן תקדש ודרשינן תוקד אש וערלה ילפינן מכלאי הכרם [רש"י שם ד"ה כלאי הכרם] **ויראה לי דאין הכוונה שהוא מחוייב לשרוף ולקבור את הערלה דלא מצינו חיוב מן התורה לאבד איסורי הנאה חוץ מעבודת כוכבים וחמץ בפסח, אלא הכוונה שאם רצונו לבערם מן העולם כדי שלא יכשלו בהם בני אדם ישרף את שדרכו לישרף ויקבור את שדרכו לקבור [וכ"כ הח"ס בס"ס רפ"ו] **אלא תולש פירותיהן וזורקן**. ושמעתי שיש טועים לומר שמחוייב להמתין עד שיתבטלו הפירות ואח"כ יתלשם ולאבדם וטעות הוא דרשאי לתולשם בעודם בוסר דהא אפילו אי לא גדלו כלל בתוך ג' שנים וזהו דרך הפירות הגסים מ"מ אחר הג' שנים מותרים...**

עולה מן הדברים שאע"פ שפירות ערלה נמנו במסכת תמורה מן הנשרפים - אין חיוב לשורפם, אלא העיקר שלא יכשלו בהם בני אדם מישראל בהנאה מהם. במציאות

ימינו שהמזון מתועש ונמכר בחנויות בכמויות גדולות מאד, אין חשש שאנשים מישראל יכנסו לכרם ויטלו מענבי הערלה להכין לעצמם חומץ או רוטב כלשהו.

ב. הנאת נכרי

צריך ע"כ לברר האם הנאת נכרי מפירות הערלה ללא שיהא לישראל צד רווח או הנאה מכך האם הדבר מותר? ומצינו אפשרות מותרת להנאה עקיפה מערלה כאמור ברמב"ם (הל' מאכלות אסורות פ"י הי"ד):

נכרי וישראל שהיו שותפין בנטיעה אם התנו מתחלת השותפות שיהיה הנכרי אוכל שני ערלה וישראל אוכל שלש שנים משני היתר כנגד שני הערלה הרי זה מותר, ואם לא התנו מתחלה אסור ובלבד שלא יבאו לחשבון, כיצד כגון שיחשוב כמה פירות אכל הנכרי בשני ערלה עד שיאכל ישראל כנגד אותן הפירות אם התנו כזה אסור שהרי זה כמחליף פירות ערלה.

ובאר הרדב"ז (הל' מאכלות אסורות פ"י הי"ד):

נכרי וישראל שהיו שותפין וכו'. שלהי פ"ק דע"ז (דף כ"ב) רב גביה מבי כתיל אמר הנהו שתילי ערלה הוו נכרי אכיל שני דערלה וישראל שני דהיתרא אתו לקמיה דרבא שרא להו והא אותביה רבינא לרבא לא סיועי סייעיה והא איכסיף לא היו דברים מעולם ע"כ בגמרא.

עולה ששותפות בדרך זו שאין לישראל הנאה ישירה אלא הנאה עקיפה בלבד מערלה מותרת³. והשו"ע (יו"ד סי' רצד סי"ג) פסק כרמב"ם.

בשו"ת בנין ציון לר"י עטלינגר (בעל הערוך לנה, סי' קא) דן האם מותר "ליתן ערלה וכלאי כרם האסורים בהנאה לפני כלבים ועופות של הפקר שאינו נהנה בהם". ובתשובתו הוא לומד מחמץ בפסח שאסור להאכיל לבהמת הפקר. משום שמהנה לבהמה אף שהיא הפקר. ומחלק בין הלימוד על איסור הנאה מהתורה בחמץ, לבין

3. הראב"ד (על אתר) השיג על הרמב"ם ולפי פירושו לגמרא בע"ז אין שום הנאה מערלה. אמנם לא מבואר מדבריו האם סובר שדרכו של הרמב"ם אסורה או שחולק רק על הפירוש אך לא על ההלכה. כמו"כ דרך השותפות הנ"ל נדונה בפוסקים על הגבלותיה שלא תהא לישראל הנאה מחליפיו וכד'.

ערלה וכה"כ, שהדין לא נלמד מאיסור אכילה וממילא אין ללמוד לערלה וכה"כ. ומסיק (כמו שכתב בקצרה בערוך לנר) שאין חובת השריפה בערלה משום חיוב שריפה אלא כדי שלא יכשלו בה אחרים. וכך מסיק להלכה שמוותר לתת ערלה וכה"כ שלו לבהמת הפקר. ונראה שמבין לגבי חמץ בפסח שאין האיסור שלא יהנה הוא ממנו, אלא שלא תהא הנאה מהחמץ כלל! והוא איסור חפצא, ולכן מוטלת עליו מצות שריפה, אבל באיסורי הנאה אחרים אין איסור שיהנו אחרים שאינם אסורים מן התורה בהנאתו, ובלבד שהוא לא יהנה ממנו מפני שהאיסור הוא איסור גברא רק על ישראל ולא על נכרים ובעלי חיים.

אמנם בספר התרומה (כת"י, בתוספת לסי' נה⁵) לא התיר ליהנות אפילו לחית הפקר. ומסתמך על המסופר בעירובין (סד ע"ב, ומקורו בתוספתא פסחים פ"ב הט"ו):

מעשה ברבן גמליאל שהיה רוכב על החמור, והיה מהלך מעכו לכזיב, והיה רבי אילעאי מהלך אחריו. מצא גלוסקין בדרך, אמר לו: אילעאי, טול גלוסקין מן הדרך. מצא נכרי אחד, אמר לו: מבגאי, טול גלוסקין הללו מאילעאי! ניטפל לו רבי אילעאי, אמר לו: מהיכן אתה? אמר לו: מעיירות של בורגנין, ומה שמך? - מבגאי שמני. - כלום היכירך רבן גמליאל מעולם? - אמר לו: לא. באותה שעה למדנו שכוון רבן גמליאל ברוח הקודש. ושלושה דברים למדנו באותה שעה: למדנו שאין מעבירין על האוכלין, ולמדנו שהולכין אחרי רוב עוברי דרכים, ולמדנו שחמצו של נכרי אחר הפסח מותר בהנאה.

ומסיק ספר התרומה:

אבל המאכל שנאסר משום בשר וחלב אסור בהנאה, ולא מיבעי שאסור ליתן לשפחתו או לכלבו אלא אפילו לכלב דעלמא או לגוי שלא ראהו מעולם אומר אני שאסור ליתנו ולא פירות ערלה, ולא כל דבר שאסור בהנאה פרק הדר, דאמר רבן גמליאל למגבאי ש[ניטו]ל גלוסקין מאלעאי, וקאמר התם שלא היה רבן גמליאל מכירו מעולם, וש"מ חמץ לאחר הפסח

4. אולי למדו זאת מהאמור בפסחים (כא ע"ב): "לא יהא בו היתר אכילה", וכיון שאיסור הנאה נלמד ממקום שנאמר בו איסור אכילה הוקשו האיסורים זל"ז.

5. מסר לי את נוסח ספר התרומה הרב יואל פרידמן שליט"א המהדיר את הספר לדפוס עפ"י כת"י.

מותר בהנאה, דאי הוה אסור בהנאה היה אסור ליתנו אע"פ שלא היה מכירו מעולם.

וכ"כ באיסור והיתר לרבינו ירוחם (סי' לז).

עולה מספר התרומה שאסור לתת איסור הנאה אפילו איסורי ההנאה הפקר אף לבהמת הפקר או לנכרי שאינו מכירו, ומדייק כן ממעשה רבן גמליאל. ונראה שהבין לגבי כל איסורי הנאה שאיסור ההנאה הוא איסור חפצא – לא תהא ממנו הנאה כלשהיא ולכן אוסר.

אמנם לפי תוספות בעירובין (שם ד"ה ולמדנו) שכתב שהנתינה לגוי המתלווה עימהם הרי היא כמכירה, יש בכך צד הנאה ממשי, וא"כ אין ראייה מהמעשה של רבן גמליאל. וכן השפת אמת (פסחים כב ע"ב) הסיק כספר התרומה מדעתו וז"ל:

וא"כ הא ודאי דהמגביה איסור הנאה ונתנו לנכרי אף דלא נתכוין לזכות בו מ"מ הוי הנאה גמורה מאיסור, דהנכרי מחזיק לו טובה כמו שהי' נותן לו שלו ממש, דהא בידו הי' לזכות בו וגם שמא זכה בו באמת ופשיטא דאסור כה"ג ליתנו לו וכ"נ לכאורה מהא דאמרינן בעירובין (ס"ד ב) בר"ג שנתן גלוסקא לנכרי [משום דחמץ של עכו"ם אחה"פ מותר בהנאה ומשמע דאי הי' אסור בהנאה לא הי' רשאי ליתנו לעכו"ם] ע"ש וא"כ י"ל דשפיר דייק הגמ' דאי הי' אמ"ה אסור בהנאה ממילא אף דהוא של הנכרי מ"מ אחר שהי' ביד ישראל ואם הי' חפץ לזכות בו הי' זוכה כיון דגם להנכרי אסור בהנאה וא"כ הוי כנותן לו את שלו והא דאמרינן בע"ז דלא יושיט משמע דאינו של ישראל הוא למסקנת הגמ' דאמה"ח שרי בהנאה אבל אי הי' אסור בהנאה הי' של ישראל שזכה בו ואפי' אם אינו חפץ לזכות בו אסור ליתן כנ"ל.

אבל ניתן לחלק שאף לשפ"א דוקא אם ישראל עושה מעשה בידיים ומהנה לנכרי, אבל אם מניח לנכרי שאינו מחזיק לו טובה לאסוף, או נותן לפני בהמת הפקר מותר ומוכח בדבריו שלא הבין זאת כאיסור חפצא אלא כאיסור גברא אלא שיש היכי תמצוי של הנאה. וע"ע בשו"ת עונג יום טוב (סי' פט), שו"ת תורת חיים (לגרי"ח זוננפלד, סי' עח). אמנם, בספר כלבו (סי' צב) משמע שנתנה לחית הפקר מותרת שכן כתב: "כתב ה"ר יונה ז"ל הערלה נוהגת בחוצה לארץ ואסורה בהנאה, וכל שאסור בהנאה אסור לתתו לגוי במתנה מדאצטריך למשרי בנבלה, והנותן ערלה או חמץ בפסח או בשר בחלב לנכרי או לכלב שמזונותיו עליו לוקה". וכן באורחות חיים (הל' ערלה ונט"ר): "כתב ה"ר יונה ז"ל הערלה נוהגת בחוצה לארץ ואסורה בהנאה וכל שאסור בהנאה אסור לתתו

לגוי במתנה מדאיצטריך למישרי בנבלה. והנותן ערלה או חמץ בפסח או בשר בחלב או לכלב שמזונותן עליו לוקה".

משמע שדוקא **נתינה במתנה שיש בה טובת הנאה** אסורה באסורי הנאה, אבל הפקרה או נתינה לפני חית הפקר מותרת.

ועל' בספרי (חבל נחלתו ח"ח סי' י) שהבאתי מחלוקת ראשונים האם מותרת האכלת איסור הנאה לחית הפקר ואסורה רק בחמץ בפסח, או שבכל איסורי הנאה אסורה. והובא שם מהגהות מימוניות שאסור בכל אסורי הנאה שדינם קבורה ליתנם לחית הפקר. וכן באיסור והיתר כתב לגבי בשר בחלב שאסור, ובשור"ת תשב"ץ כתב שכל אסורי הנאה אסור ליתנם לחית הפקר. ועי"ש בהסתפקות האחרונים האם האיסור מן התורה או מדברי חכמים ונטיית האחרונים לאסור האכלה לבהמת הפקר בכל איסורי הנאה.

וניתן לומר שאף לבעל ספר התרומה אין המדובר באיסור חפצא, שא"כ היו צריכים לשורפו כדי למנוע כל הנאה ממנו, אלא שבעצם נתינתו לפני חיות הפקר יש הנאה שמסייע לה באכילתה כגון מושיט לנזיר שמסייע לו אפילו בחד עברא דנהרא. אבל אם אינו עושה מאומה והנכרי או החיה באה ונוטלת, אע"פ שהפירות היו בבעלות ישראל לפני שהופקרו אין בעצם ההפקרה משום סיוע וצד הנאה מהפירות.

ונראה לענ"ד שאם זורקים את פירות הערלה על האדמה ואח"כ באים הנכרים ונוטלים אותם, אין בעצם ההרשאה ליטול מהאדמה משום נתינה לנכרי, ולכן לפי רבינו יונה המובא בארחות חיים וכלבו יהא מותר, ואף לפי ספר התרומה אין כאן נתינה לחית הפקר אלא היא באה מעצמה ונוטלת, ולכן הדרך הנכונה לצאת אף ידי דעת בעל התרומה וסיעתו היא שהנכרים המסירים את פירות הערלה יזרקו זאת על האדמה, ואח"כ אם רוצים ליטלם מעצמם אין אנו חייבים למונעם כיון שאין בפירות קדושה ואין לנו עוד מצוה לקיים בהם לאחר שנזרקו על האדמה.

הרב יואל פרידמן

ערלה בנצרים וחוטרים בעץ הרימון

הקדמה

'אין בית מדרש בלא חידוש' - בהמשך ליום העיון של מכון התורה והארץ (שבט תש"ע) וכהשלמה למה שכתבנו בס' התורה והארץ ה, עמ' 161-167, אמרנו 'נשנה פרק זה'.

בעיה זו של הנצרים ודינה לערלה מצויה בכמה מיני עצים, כגון זית, אתרוג ועוד אך היא חריפה במיוחד בעץ הרימון. יכול אדם לטעת עץ רימון, למנות לו שנות ערלה, לעבור את שנת הרבעי, ובלא שימת לב לראות שיש כמה גזעים אף שבתחילה הוא לא נטע אלא גזע אחד. הרבה פעמים כבר אין אפשרות להבחין מהו הגזע המקורי, והשאלה שעומדת בפניו היא האם נצרים/גזעים אלו נחשבים כענפים של העץ, ומניין שנות הערלה שהוא מנה מתייחס גם אליהם, או שהם נחשבים כעצים חדשים שמצריכים מניין עצמאי.

א. הסבר הגר"ש ישראלי והגרש"ז אויערבאך להשמטת דין נצרים שיוצאים מן השורש

בגמ' ב"מ קיט ע"א מובאת דעתו של ר' יהודה: אילן היוצא מן הגזע פטור, מן השורשין - חייב. בירושלמי, שביעית פ"א ה"ח¹ מובא מקרה דומה:

1. מהד' האקדמיה ללשון העברית, עמ' 181 שו' 49.

...ר' ליעזר בן יעקב: הגומם את כרמו פחות מטפח חייב בערלה מפני

מראית העין; דברי חכמים עד שיגום מעם הארץ.

לדעת ר' אליעזר בן יעקב חייב בערלה אם האילן נקצץ עד גובה טפח והתחדש לאחר מכן, ואילו לחכמים חייב כשהנצרים מתחדשים לאחר קציצת כל גזע האילן. הרמב"ם הל' מע"ש פ"י הי"ג, והשו"ע יו"ד סי' רצד סעי' יח, פסקו כחכמים, ואילו הרא"ש, הלכות קטנות, הל' ערלה סי' ד, פסק כר' אליעזר בן יעקב.

כמה מן האחרונים דנים בדבריו של הרב ישעיהו פיק ברלין בקונטרס אומר השכחה² לב"מ קיט. הריפ"ב תמה על עין משפט שציין בגמ' ב"מ שם, והפנה לסמ"ג ולטור, בעוד שדין זה של אילן היוצא מן הנצרים נשמט הן מן הסמ"ג, עשה קלו, והן מן הרא"ש שם, הטור, יו"ד סי' רצד, והן מן השולחן ערוך שם. והוא מסיים את תמהיתו:

ומצוה ליתן טעם ובחיבורי כנסת חכמי ישראל³ בארתי באריכות

בתשובתי להה"ג אב"ד בפראג מהרי"ח נר"ו.⁴

הרה"ג אברהם דוד רוזנטל בכרם ציון ערלה, הלכות פסוקות פ"ג גידולי ציון הערה ב, רוצה ליישב את תמיהת הריפ"ב ע"י שמקדים קושיה נוספת על הרא"ש, שהנה ידועה שיטת הרא"ש ברכות פ"ו סי' כג, שצמח רב-שנתי, כדוגמת הבננה, שאין צריך לזרועו מידי שנה, אלא הוא מתחדש לבד מן השורש, נחשב אילן. לפי"ז איד ייתכן לקבוע את ברכתו 'בורא פרי העץ', ומאידך לקבוע שנצרים היוצאים מן השורש אסורים באיסור ערלה, הרי אותו צמח שמתחדש מן השורש אסור באיסור ערלה לעולם.⁵ לאור הנ"ל מסיק הגרא"ד רוזנטל, שהרא"ש הולך בשיטת האור זרוע

2. הקונטרס עוסק בהשמטות של הלכות מן הבבלי ע"י ראשונים ואחרונים. הקונטרס פורסם בתוך ס' קשות מיושב, קניגסברג תר"כ, ונדפס מחדש בספרי רבינו ישעיהו פיק ברלין, ירושלים תשמ"ז.

3. חיבורו זה לא נתפרסם ומצוי בכ"י מוסקבה - גינצבורג 1614, 18874.

4. הכוונה לנודע ביהודה, יו"ד תניינא סי' קפה, שדן עם ר' ישעיהו פיק ברלין על גרסת התוספתא ערלה פ"א ה"ד שהפוכה בנוסחה מן המובא בבבלי ועל הערת הכ"מ לרמב"ם הל' מע"ש פ"י הי"ט, ש'גרסה אחרת הייתה לו'.

5. אמנם לא ברור שלרא"ש שיטה עצמאית ומנוגדת לגאונים בהגדרת אילן וירק, ועל במאמרנו התורה והארץ ח"ג עמ' 403-404, ובכל מקרה גם אם תוסבר בכך השמטת הרא"ש בוודאי לא תוסבר השמטת השו"ע, שכן ברור מדברי שו"ע יו"ד סי' רצו סעי' טו, ושם או"ח

ח"א סי' שכו, שנצרים היוצאים מן השורש פטורים מן הערלה, ובכך מוסברת השמטתו של הרא"ש בהלכות קטנות.

הגר"ש ישראלי, עמוד הימיני סי' כח, מיישב את תמיהת הריפ"ב ומחדש שני חידושים:

א. הוא מבאר את השמטת דין נצרים היוצאים מן השורש ע"י הרא"ש, שם, והשו"ע, שם, כפי שהעיר הריפ"ב, וטוען שיש להבחין בין מקרה שיד אדם מכוונת את הקציצה לצורך התחדשות האילן, או לחילופין כאשר נצרים יוצאים באופן טבעי לבין מקרה שהגזע הראשון נקצץ מאליו. במקרה האחרון, יש בכך ביטול הנטיעה, ולכן חייבים בערלה, אך כאשר הנצר עולה באופן טבעי או כשקוצץ את הגזע לצורך התחדשות העץ, גם אם הנצר יצא מתחת לפני הקרקע, פטור מן הערלה. לכן השמיטו הרא"ש והשו"ע דין 'נצר העולה מן השורשים' וכתבו שחייב במקרה שהאילן נקצץ. ראוי לציין שיש מקום לומר סברה הפוכה מזו של הגר"ש ישראלי, ולומר שאם אדם עושה מעשה קציצה בכך הוא מבטל את מעשה הנטיעה הראשון, ואם נקצץ מאליו אינו מתבטל מעשה הנטיעה. אמנם הגר"ש ישראלי מטעים את דבריו שכשקוצץ, עושה כן לשם התחדשות הצמח, ודומה למקרה שהנצרים יוצאים באופן טבעי ומחדשים את הצמח. לעומת זאת, כשנקצץ, הקציצה אינה מיועדת לשם המשך גידול הצמח, ולכן בטלה הנטיעה הראשונה. לפי"ז יש לומר שאם אדם קוצץ כדי לדכא את הגזע הקיים ולאפשר צמיחה של גזע אחר, למשל בהרכבה תמך, יהיה חייב בערלה.

ב. החידוש השני של הגר"ש ישראלי נוגע להגדרת 'גזע' לעומת 'שורש'. לדעתו ר"מ ור' יהודה לא נחלקו מעולם במקרה של חוטר או נצר שיוצאים על גזע האילן בין אם זה מעל צוואר השורש (גזע) ובין אם זה מתחתיו (שורש), וברור שהם נגדרים אחרי האילן ופטורים מן הערלה. **המחלוקת בין ר' יהודה לר"מ היא במקרה של שורשים של אילן שמרוחקים ממנו ומהם יוצאים נצרים חדשים.** אם השורש הוא גלוי ומצוי על פני הקרקע, ומהם מתחדש ענף, נחשב 'גזע'. אם ההתחדשות היא משורש שמתחת לפני הקרקע, נחשב 'שורש'. לאור הנ"ל סובר הגר"ש ישראלי שגם

סי' רג סעי' ב, שפסקנו כהגאונים ולא כדעת הרא"ש ולכן הברכה על התותים ועל הבננה היא 'בורא פרי האדמה', ועי' במאמרנו הנ"ל עמ' 418-419.

נצר שיוצא מצוואר השורש, ואף מתחתיו, גם אם אינו רואה פני חמה, אין דינו כשורש ויש להחשיבו כחלק מן האילן הראשון.

לאור הנ"ל מסיק הגר"ש ישראלי שאם רוצים לבצע החלפת זן, ועושים את ההרכבה על הגזע מתחת לפני האדמה (בניגוד למה שמקובל היום), העצה היא לגלות את האדמה שמסביב לגזע, לקצוץ את הגזע עד לפני הקרקע, **להשאיר חלק מן הגזע**, לבצע את ההרכבה בחלק התחתון של הגזע (שמתחת לפני האדמה כמקובל אז), ורק לאחר האיחוי לחתוך את שארית הגזע. לדעת הגר"ש ישראלי כיוון שהנצרים יוצאים מן הגזע הראשון גם אם מתחת לפני הקרקע, בנוסף לעובדה שהוא עשה פעולה מכוונת של קציצה, פטור מן הערלה, כי לא בטלה נטיעה ראשונה.

הגרש"ז אויערבאך כותב את סברת הגר"ש ישראלי בקיצור נמרץ במסגרת הערה במנחת שלמה סי' עא אות ח. אמנם ההבדל הוא שהגר"ש ישראלי מתייחס לשאלה מעשית של החלפת זן כנ"ל, ואילו הגרש"ז רוצה ליישב את תמיהת הגרא"ד רוזנטל מדין 'אילן שכלים ענפיו בחורף', שברכתו בפה"ע ואינו אסור באיסור ערלה לעולם. גם הגרש"ז א מבחין בין מקרה שיוצאים נצרים באופן טבעי שפטור מן הערלה לבין מקרה של נקצץ שרק בכה"ג חייב בערלה. והוא מוסיף: 'וחזינן נמי דמונין לכל עץ משעת קליטה ולא משעה שהגיע לטפח כמו נקצץ'. ולפי הנראה סברתו שאין לומר שיש למנות שנות ערלה לנצר שיוצא מן השורש, כי כל זמן שלא ראה פני חמה, או לראב"י לפני הגיעו לגובה טפח **אינו בגדר אילן**. שאם כן תחילת מניין שנות ערלה היה צריך להיות מזמן הגיעו לגובה טפח, והרי קיי"ל שמונים לעץ מרגע הקליטה. לכן מחדש הגרש"ז א שיש להבחין בין מקרה שהנצרים מתחדשים באופן טבעי לבין נקצץ, ולפי הנראה סברתו דומה לזו של הגר"ש ישראלי שסיבת החיוב הוא בגלל שנקצץ שמבטל דין 'נטעתם'.

ב. חיוב ערלה מדאורייתא בנצרים שיוצאים מן השורש

לפי סברתם של הגר"ש ישראלי והגרש"ז א נראה שבמקרה שנקצץ מעם הארץ חייב בערלה מדאורייתא, שכן בטלה נטיעה ראשונה, ובמקרה שהנצרים עלו מן השורש באופן טבעי פטור לגמרי מן הערלה.

הרה"ג מרדכי שטרנברג (ביום העיון, מכון התורה והארץ, תש"ע) רצה לטעון שנצרים שיוצאים מן השורש פטורים רק אם הם באים במקום הגזע הראשון, וכדוגמת האילן שכלים ענפיו מן השורש. אך אם הנצר יוצא מן השורש בצד הגזע הראשון, בוודאי נחשב אילן חדש וחייב. נקודת המוצא של סברה זו היא שיש לפטור את הנצר כאשר

הוא מתחדש באופן טבעי וגם ניכר שהוא חלק מן האילן הראשון, אך אם אינו חלק מן האילן הראשון יש לחייבו בערלה. האמת היא שאכן הגרשז"א מדבר על אילן שענפיו כלים בחורף, ומסתבר שהוא הקל רק במקרה זה, אך לגבי נצרים היוצאים מן השורש החמיר.⁶ אך הגר"ש ישראלי בוודאי אינו מצטמצם למקרה זה, אלא מרחיב וקובע שכל מקרה של נצר שמתפתח באופן טבעי כמו ברימונים, גם אם אלו באים בצד הגזע הראשון, יש לפוטרו מן הערלה, ורק במקרה שנקצץ, שבטלה נטיעה ראשונה חייב בערלה. יש להביא ראיה לכך מן ההצעה והפתרון שהציע הגר"ש ישראלי לשאלת החלפת הזן שנשאל. הוא מציע שם,⁷ לקצוץ חלק מעובי הגזע מתחת לפני האדמה, ולבצע את ההרכבה לצורך החלפת הזן, ולאחר שתתאחה ההרכבה לחתוך את הגזע הראשון. נמצא שאף שהנצר גדל בצד הגזע הראשון, הוא פטור מן הערלה, כי הוא אינו בא בעקבות קציצת האילן וביטול הנטיעה הראשונה.

ג. דין שורש פטור והסברת חיוב נצר העולה מן השורש מדאורייתא או מדרבנן

יש באיסור ערלה דין מחודש, שאילן שהתחיל בפטור, לא מתחדש לגביו חיוב ערלה ללא נטיעה חדשה. דין זה של 'שורש פטור' נלמד בירושלמי ערלה פ"א ה"ב⁸ מן הפסוק 'ונטעתם':

ונטעתם פרט לשנטעו גויים עד שלא באו ישראל לארץ. ר' הונא בשם

ר' אבא הדא אמרה שורש פטור - פוטר.

הכלל של 'שורש פטור' מיושם בירושלמי לגבי כמה מקרים, כגון נטע עץ שחלקו בארץ ישראל וחלקו בחו"ל; נטע עץ שחלקו מיועד למאכל וחלקו מיועד לסייג; ובמקרה של הרכבה של 'ילדה' ב'זקנה'.

6. וכן כתב במנחת שלמה א, סי' סט, ומשמע שם לדעתו שהחיוב הוא מדאורייתא, עי"ש עמ' שעח/1, עמ' שעט/2, אך בעמ' שפ/2 מעלה אפשרות שחייב רק מפני מראית העין.

7. עמוד הימיני שם, עמ' רפד: 'אכן חשבתי שאילו היו מתייעצים... וכן עמ' רפז: 'מסקנא דמילתא...'

8. מהד' האקדמיה ללשון העברית, עמ' 333, שו' 9-11.

מו"ר הגר"א שפירא זצ"ל במנחת אברהם ח"ב סי' א, דן בשאלת האחרונים מדוע לא נאמר 'שורש פטור פטור' (ירושלמי ערלה פ"א ה"א) ולא נפטור כל נצר שיוצא מן השורש לאחר שעברו עליו שנות ערלה? וכן כותב שם במנחת אברהם (עמ' ד/2):

ו"ל שכל דין שורש פטור פטור הוא רק כשישנה נטיעה אחת וגזע אחד עולה מן קרקע וכל שורש פטור שיש למטה בין כל סבכי השרשין סגי לפטור אבל אם לצד הנטיעה הגזע יצאה נטיעה וגזע נוסף שהיא למעלה נטיעה נוספת לצד הגזע הקודם הוי כאילן חדש וז"ש היוצא מן השורש ר"ל יוצאת נטיעה וגזע חדש מאחד השרשים ליד הנטיעה הקודמת בכה"ג לא שייך דין שורש פטור שהכל נטיעה חדשה...

כלומר ש'שורש פטור' הוא רק במקרה של אילן אחד בעל גזע שחלקו יונק יניקה של חיוב וחלקו – יניקה של פטור, פטור מן הערלה. אך במקרה של נצר היוצא מן השורש גם אם באופן טבעי חייב בערלה, כיוון שהוא אילן חדש. כך מגדיר גם החזו"א⁹ גדר 'שורש פטור'. לפי דעת הגר"א שפירא והחזו"א המושג 'שורש' במאמר הנ"ל הוא מושאל, והיסוד הוא שאילן בעל גזע שהתחיל את גידולו בפטור, אין מתחדש אח"כ חיוב ערלה (ולא נטיעה חדשה). לכן כל העצים שהיו נטועים כשהגיעו אבותינו לארץ ישראל נשארו בפטור. אך במקרה שהאילן מת או שהגזע נקצץ, ויוצאים נצרים חדשים מן השורש, נחשב אילן חדש ואינו בכלל 'שורש פטור' – פטור. אך אפשר להבין את המושג 'שורש' כפשוטו, לאמור אם השורש התחיל בפטור, לא מתחדש חיוב ערלה מן האילנות היוצאים ו/או יונקים משורשים אלו. הגר"א שפירא והחזו"א מתקשים בהקשר דין הרכבה של ילדה בזקנה לדין 'שורש פטור', שכן שם מדובר בשני אילנות, שהאחד זקן לאחר שנות ערלה והאחר עדיין חייב, והרכבה של ענף מן הילדה בזקנה פוטרת את הילדה מחיוב ערלה. לדעתם, הפטור במקרה זה אינו משום 'שורש פטור', אלא מדין ביטול ומנחת אברהם, שם, עמ' 4/1. אך פשטות דברי הירושלמי, אינה כן, כי אחד המקרים שמובאים בסוגיית 'שורש פטור' הוא 'ספקה לזקנה – פטור'.¹⁰ לכן הגרצ"פ פראנק חולק על החזו"א והגר"א שפירא, וסובר שדין הרכבה של ילדה בזקנה פטור מדין 'שורש פטור'. לדעתו, לא

9. חזו"א ערלה סי' ב ס"ק ה-ה; מכתב של החזו"א בתוך לחקר ביאורי הגר"א, להר"ק כהנא, תל אביב תשי"ז, עמ' ז-ח.

10. ירושלמי ערלה פ"א סה"א, מהד' האקדמיה עמ' 333, שו' 3.

רק באילן אחד שיש בו צד חיוב וצד פטור – פטור מן הערלה, אלא אף בשני אילנות, שהאחד יונק מן האחר (הרכבת ילדה בזקנה) – פטור.¹¹

וכן משמע קצת בדברי הרשב"א (שו"ת, ח"ג סי' רכה) שדן לגבי אילן שנעקר יחד עם גוש אדמה, מהו גדר של גוש אדמה שיכול לחיות ממנו. הרשב"א סובר שגם אם אין העץ מסוגל לחיות לעולם, ואף לא שלוש שנים, אלא רק מספר ימים מועט, והיה מקום להחשיב את ההשתרשות המחודשת שלו לנטיעה חדשה – פטור, כי עדיין יונק משורש פטור; וז"ל:

וטעמא נראה לי, דכיון שכבר היה נטוע ועברו עליו שלש שנים, ממקום פטור בא, ואע"פ שנעקר לגמרי ונטע במקום אחר, אכתי אהני ליה נטיעתו ראשונה ופטורו, כל שיכול לחיות קצת. והיינו טעמא נמי, דכי לא נעקר ממקומו לגמרי, אלא שעדיין מחובר כל דהו במקום נטיעתו, ואפילו כחוט הסרבל, אותו המועט פטור ומעמידו על היתר הראשון, אעפ"י שאינו יכול לחיות ממנו כלל. וכמו ששינונו שם: אילן שנעקר ונשת"ר בו שרש, פטור...

ולפי"ז דין 'שורש פטור' אינו רק באילן בעל גזע שחלק מענפיו פטורים וחלקם חייבים, אלא דין בשורש, וחדשה תורה שיניקת שורש פטור – פטורת.

לאור הנ"ל יש לומר ששאלת הגר"א שפירא, שוברה מונחת בצדה, ואה"נ נצרים היוצאים מן השורש פטורים מן התורה מדין 'שורש פטור', וכל החיוב אינו אלא משום מראית העין. וכן מסביר הרב יצחק מינקובסקי, בס' קרן אורה, לסוטה מג ע"ב, שנצר שמתחדש מן השורש – פטור מדאורייתא בגלל 'שורש פטור', וכל החיוב אינו אלא מדרבנן מפני מראית העין; וז"ל:

ועוד נראה, דאפי' ניגמם מן הארץ וחזרה ונתגדלה אין בה משום ערלה

11. כרם ציון ו, ירושלים תרנ"ו, עמ' 11-28, ובפרט עמ' 24; שו"ת הרב צבי זרעים ח"ב, ירושלים תשנ"א, סי' ט-יא, ובפרט עמ' טז/ ד"ה וכלל, יח/2 ד"ה אבל, יט/1 ד"ה ונ"ל. ואף שהגרצפ"פ מביא דעות שלהלכה אין פוטרים בהרכבה ילדה בזקנה לאחר שכבר חל חיוב ערלה, וכדעת ר' חייא בר בא (ירושלמי שם ה"ג), אך אין הוא חוזר בו מן ההגדרה של דין 'שורש פטור', אלא כפי שהוא מסביר שכלל זה לא נאמר אם כבר חל חיוב ערלה, עי' שם ססי' י. בעניין משמעות 'שורש פטור' בהרכבת תמיד, ע"ע הרב דב מילר, 'הרכבת תמיד', התורה והארץ א, עמ' 75-81; במאמרנו, 'מניין שנות ערלה ע"ג אילן סרק', שם, עמ' 114-117; הרב עזריאל אריאל, בירור בהלכות ערלה למשתלות, שם, עמ' 192-194.

ד"ת. אלא משום מראית העין. כיון דעלתה מאליה משרש ישן. והכי אמרינן בירושלמי פ"ק דערלה (ה"א) שרש פטור פוטר ע"ש וצ"ע. באותו כיוון מחשבה הולך גם הרה"ג יהודא לייב גארדין ומיישב את השמטת הרא"ש והשו"ע באופן שונה מן ההסבר של הגר"ש ישראל. בעוד שלגר"ש ישראלי יש לחייב בערלה רק בנקצץ, ואילו נצר שיוצא מן השורשים באופן טבעי מותר, הגרי"ל גארדין מסביר אליבא דהרא"ש שדין 'נקצץ' ודין 'נצר היוצא מן השורש' – שורש אחד להם, וכולם אסורים רק משום מראית העין. לדבריו הסיבה שבגללה השמיט הרא"ש והטור דין 'נצר היוצא מן השורשים', היא שסמכו על דין 'נקצץ'. משמע מדבריו, שיסוד החיוב בנצר היוצא מן השורש אף הוא משום מראית העין ואינו אסור בערלה מן הדין.

כן מצאנו גם בדברי הראשונים, בתשובת הרשב"א ח"ג סי' רלז, וייתכן שהרשב"א לשיטתו לעיל בתשובה לגבי אילן שנעקר (שם סי' רכה). הרשב"א דן אם יש לחייב בערלה כרם שנשרש ונחתך, והוא החל להתחדש ע"י צמיחת נצרים שיוצאים מתחת לפני הקרקע. השואל כותב לרשב"א כך:

שאלת כרם שנשרש ונחתך כל הגזע ולא ראו השרשים פני חמה אם נוהג בזה ערלה אם לאו...

בהמשך מזכיר השואל את מחלוקת ר' מאיר ור' יהודה לגבי נצרים היוצאים מן השורש ואת מחלוקת ר' אליעזר בן יעקב וחכמים לגבי גומם כרמו. נקודת המוצא של השואל שיש מקום לפטור מן הערלה, ולכן שואל 'אם נוהג בזה ערלה אם לאו'.¹² מן המו"מ בינו לבין הרשב"א ניתן להסיק, שהשואל סבר שיש לחייב בערלה משום מראית העין רק כשהקציצה היא מעל הקרקע, אך כשזו מתחת לפני הקרקע – אין מראית העין, ולכן פטור. הרשב"א לעומת זאת, סובר שאדרבא, מתחת לפני הקרקע בוודאי חייב בערלה, ואף חיוב זה הוא משום מראית העין; וז"ל הרשב"א:

אלא קי"ל כרבנן, דאמרי: עד שיגמם עם הארץ, כדאיתא בירושלמי. וכ"ש, אם אינו רואה פני החמה, שנוהגת בו ערלה מפני מראית

12. הרב יהודה עמיחי רצה לטעון שהשואל התקשה בסתירה בדברי הרמב"ם הל' מע"ש פ"ו: בה"ג משמע כחכמים שרק הגומם מעם הארץ חייב, ואילו בה"ט משמע שחייב אף בפחות מטפח. אך הסבר זה אינו מסתבר כי כאמור נקודת המוצא של השואל שיש מקום לפטור מן הערלה במקרה בו הוא דן, וזה ב'נשרש ונחתך כל הגזע'.

העין, ולא כמו שכתבת; דלא נחלקו עליהם חכמים, אלא כשנשאר על פני קרקע קצת, אע"פ שהוא פחות מטפח, הא כשנגמם מעם הארץ, שלא נשאר ממנו כלום, מודים חכמים שהוא כנטיעה; וכ"ש, היוצא מן השרשים המכוסים בקרקע.

הרשב"א כותב א"כ, שכאשר אינו רואה פני חמה חייב בערלה רק משום מראית העין, והוא הדין גם ביוצא מן השורשים. אילו סבר הרשב"א, בניגוד לשואל, שהגומם מעם הארץ וכן נצרים היוצאים מן השורש חייבים מן הדין ולא משום מראית העין, היה כותב זאת בפירוש, ובזה היה דוחה את טענת השואל. ואמנם יש מי שרוצה לפרש את תשובת הרשב"א ולצמצם את חידושו בשני אופנים:

1. החיוב משום מראית העין הוא רק בגומם מעל פני הקרקע, אך מתחת לפני הקרקע החיוב הוא מדאורייתא.
2. החיוב משום מראית העין הוא אמנם גם מתחת לפני הקרקע, אך רק במקרה שהגזע נקצץ ובמקומו מתחדש האילן. אך במקרה של נצרים שיוצאים מן השורש ליד הגזע הראשון, חייב מדאורייתא. על הראשון יש להשיב שהדברים מפורשים, ואין צורך להוסיף עליהם; וז"ל הרשב"א: 'וכ"ש, אם אינו רואה פני החמה, שנוהגת בו ערלה מפני מראית העין, ולא כמו שכתבת'. על השני יש להשיב, שהפירוש ייתכן, אך הרשב"א לא מזכיר אפילו ברמז שיש שני דינים בחיוב ערלה, האחד משום מראית העין והשני מן הדין, ואדרבא בשני מקומות בתשובה מוזכר דין נצרים היוצאים מן השורש, ומשמע שלכל שורש אחד.¹³ בנוסף, כל ההכרח לחלק בין המקרים לדעת הרשב"א, נובע מנקודת המוצא שנצר היוצא מן השורש נחשב אילן חדש ועצמאי וחייב בערלה מדאורייתא. אך אם נסבור שכל מקרה שעץ יונק משורש פטור, אזי הוא פטור מן הערלה מדאורייתא וכדלעיל, מובן שהחיוב בכה"ג לא יהיה אלא מדרבנן ומשום מראית העין בין בנקצץ ובין בנצרים שיוצאים מן השורש.

13. בפעם הראשונה השואל מזכיר את מחלוקת ר"מ ור' יהודה לגבי נצרים היוצאים מן השורש; ובפעם השנייה בתשובת הרשב"א עצמו: 'וכ"ש היוצא מן השורשים המכוסים בקרקע'.

סיכום

- א. ברור שלכתחילה יש להחמיר בדין נצרים היוצאים מן השורש וכפשטות דברי הרמב"ם הל' מע"ש פ"י הי"ג, הי"ט.
- ב. עם זאת יש מקום להקל בדיעבד ובמקום שיש ספקות על סמך הדעות דלהלן: הגר"ש ישראלי זצ"ל סובר שפטור מעיקר הדין בנצרים היוצאים מן השורש. זאת על סמך דעת אור זרוע שפוטר לגמרי נצרים היוצאים מן השורש ועל סמך השמטת הרא"ש והשו"ע, שחיוב הערלה הוא רק ב'נקצץ' ולא בנצרים שיוצאים באופן טבעי.
- ג. דין 'שורש פטור' חל גם בנצרים שיוצאים מן השורש וכהסברו של הגרצ"פ פראנק ועוד אחרונים, ולכן חיוב הערלה בנצרים הוא מדרבנן.
- ד. אף לדעת הגר"א שפירא, שאין דין 'שורש פטור' בנצרים, זהו רק בנצרים שיוצאים במרחק מן העץ ומתחדשים מן השורשים המרוחקים. אך נצרים שיוצאים מתחתית הגזע, מתחת לצוואר השורש ומתחת לפני הקרקע, פטורים מן התורה מדין שורש פטור.¹⁴
- ה. הרשב"א סובר שדין נצרים היוצאים מן השורש חייב בערלה משום מראית העין, וראוי לציין שמפרש כך גם לדעת הרמב"ם.
- משמעות הקביעה שדין נצר העולה מן השורש חייב רק מדרבנן מפני מראית העין היא שאפשר להקל בדיעבד בכמה מקרים:¹⁵
1. במקרים של ספקות, כגון שאין יודעים אם עברו שני ערלה על הנצרים החדשים, במקרים שלא ברור אם ההתחדשות היא מתחת לפני הקרקע או מעליה, ובפרט כאשר היא מצואר השורש.
 2. לאור הדיווח שקבלנו מאג' מיכאל קורצווייל (הרבנות הראשית לישראל) שיש פיקוח הדוק על מטעים, ודרישה מהנוטעים לגזום את הנצרים, אין צורך לחשוש שמא

14. כדבריו מנחת אברהם שם: 'וז"ש היוצא מן השורש ר"ל יוצאת נטיעה וגזע חדש מאחד השרשים ליד הנטיעה הקודמת בכה"ג לא שייך דין שורש פטור שהכל נטיעה חדשה...'
 15. וכן פסק קהלות יעקב ב, זרעים, סי' כז; כתבי קהלות יעקב החדשים א, זרעים, סי' מב-מג; ועי' במאמר הר"ק כהנא, 'אילן היוצא מן השורשים', כרם ציון יד, ירושלים תשכ"ג, עמ' שנו-שסא, ובמאמר זה חולק על החזו"א, ומסביר כקהילת יעקב הנ"ל.

הרימונים שאנו קונים בשוק יצאו מענפים שהתחדשו מן השורשים, ואסורים, אף שהמטע כולו כבר הותר מן הערלה.

3. מקרה נוסף שיש מקום להקל בו, הוא צמח הפטל שהסתפקנו לגביו אם דינו כאילן או כירק.¹⁶ לפי הבריור שערכנו אז, ההתחדשות של הצמח היא לפעמים מתחת לצואר השורש ולפעמים מעליו. הנצר מתקיים שנתיים, ונותן פרי בשנה השנייה ואח"כ מתנוון. גם אם נחשיב את הפטל כאילן, ובעיקרון היה מקום לאסור את הפירות, כיוון שאם נאסור ייאסרו הפירות עולמית, כדאי הוא החזו"א, ערלה סי' יג ס"ק ג, לסמוך עליו ועל טענתו שלא מצאנו פרי עץ אסור עולמית.¹⁷
4. יש להנחות את בעלי הגינות הפרטיות ואת בעלי המטעים שיקפידו לגזום מידי שנה את כל הנצרים שמתחדשים מן השורש, ולדאוג שהרימון יהיה רק בעל גזע אחד.

16. עי' ס' התורה והארץ ה, עמ' 146-158.

17. כך כותב גם הר"ק כהנא לגבי נצרים שיוצאים מן השורש, חקר ועיון ה, עמ' רה. דעת החזו"א היא בניגוד לדעת הכו"פ פרק נו; שו"ת הרדב"ז ח"ג סי' תקלא שאוסרים בערלה גם אם הפרי לא ייצא מן האיסור.

הרב יעקב אפשטיין

חילול פירות נטע רבעי טרם הבשלתן

שאלה

לחקלאי כרם זיתים בשנתו הרביעית. עד למסיק הזיתים המדריך החקלאי נוטל זיתים לפני הבשלתם המלאה לשם בדיקתם, כמו"כ ישנם ענפים שצריך להסיר ועליהם פירות זעירים.

האם צריך לפדות את פירות נטע הרבעי הנקטפים או מוסרים עם הענף הנושא אותם מהעץ? כמו"כ האם ניתן לחלל מראש את כל פירות נטע הרבעי?

א. הנאה מנטע רבעי

במסכת ערלה (פ"א מ"ח) נאמר:

ענקוקלות והחרצנים והזגים והתמד שלהם קליפי רמון והנץ שלו קליפי אגוזים והגרעינים אסורים בערלה ובאשרה ובנזיר ומותרין ברבעי והנובלות כלם אסורות.

ופרש הרמב"ם:

ומותרין בנטע רבעי, מפני שאין נטע רבעי אסור בהנאה. אלא הוא כמעשר שני נאכל לבעליו כמו שביארנו במסכת מעשר שני, ולפיכך אין מתקדש בו אלא פרי הראוי לאכילה. והנובלות מכל מיני הפירות כשהן פגין אסורין בכל, כלומר בערלה וברבעי ובאשרה ובנזיר, וזה פשוט.

וכן ר' עובדיה מברטנורא:

ומותרים ברבעי - שנטע רבעי אינו אסור בהנאה, אלא נאכל לבעלים

בירושלים כמעשר שני. ואין מתקדש בקדושת מעשר שני אלא דבר הראוי לאכילה.

לכאורה הפעולות עליהן נשאלנו: הורדת פירות קטנים לשם בדיקתם או הסרת ענפים הן פעולות של הנאה וא"כ לכאורה הן מותרות, אלא שצריך להשוות זאת להלכות מעשר שני.

פסק הרמב"ם (הל' מע"ש ונט"ר פ"ג הי"ז):

מע"ש ממון גבוה הוא שנאמר לה' הוא, לפיכך אינו נקנה במתנה אא"כ נתן לו הטבל והמקבל מפריש המעשר, ואין מקדשין בו את האשה ואין מוכרין אותו ואין ממשכנין אותו ואין מחליפין אותו ואין מרהינין אותו. היינו מע"ש הוא ממון גבוה (מרגע שנקבע למע"ש), ולכן אע"פ שאינו אסור בהנאה – הוא מוגבל בשימושיו.

נטע רבעי קדוש כמעשר שני. כך כתב הרמב"ם (הל' מע"ש ונט"ר פ"ט ה"א):
נטע רבעי הרי הוא קדוש, שנאמר ובשנה הרביעית יהיה כל פרוי קדש הלולים לה', ודינו להאכל בירושלים לבעליו כמעשר שני, וכשם שאין מעשר שני בסוריא כך אין נטע רבעי בסוריא, ובנטע רבעי הוא אומר: 'ואיש את קדשיו לו יהיו' שאין לך קדש שלא נתפרש דינו בתורה למי שהוא חוץ מנטע רבעי.

היינו נטע רבעי קדוש כמעשר שני, ולכן מרגע שהפירות התקדשו אסור ליהנות מהפירות אף אם הפירות אינם משמשים לצורך כלשהו. אולם בניגוד למעשר שני הנקבע בפה בעת הפרשת תרו"מ, הרי נטע רבעי קדוש מעת כניסת הפירות לשנה רביעית. וצריך לדון ממתי מתקדשים הפירות שעל הענפים.

ב. מאימתי מתקדשים פירות נטע רבעי

נאמר במשנה במסכת ערלה (פ"א מ"ז): "העלים והלולים ומי גפנים וסמדר¹ מותרים בערלה וברבעי ובנזיר, ואסורים באשרה".
ופרש הרמב"ם:

לולבין, היא הפריחה היוצאת בראשי הענפים בעודם רכים מאד. ומי גפנים,

1. המשנה נותנת שלבי גידול של גפן. ולגבי זיתים צריך להשוותם לשלבים אלו.

המים הנוזלים מן הגפן אם נפצע בזמן הרביעה. וסמדר, הוא "אלפקאח" אשר ממנו יהיה הפרי, אבל ה"חצרם" והוא הנקרא **בוסר אין חולק שהוא אסור**. אמר ה' וערתם ערלתו את פרו. ואמרו בספרא פרו פרט לעלים וללולבים ומי גפנים **והסמדר**. ואמרו **וברבעי**, ר"ל שמותר לאכול כל אלו **מנטע רבעי בלי פדיון** לפי שגם בו אמר הכתוב יהיה כל פרו קדש הלולים **ואלו אינן פרי**.

ובאר הרב קאפח שסמדר הם ניצנים?² ובערוך (ערך סמדר) פרש שהוא בין לבלוב לבוסר. ור' עובדיה מברטנורא (ערלה פ"א מ"ז) פרש: "הסמדר - הוא הפרח שממנו יצא הבוסר. אבל הבוסר עצמו הכל מודים שהוא פרו". אמנם בנדה (פ"ה מ"ז) פרש רע"ב שפגה (בתאנה) היא סמדר. ומשמע מהרמב"ם (וכ"כ פרשנים נוספים) שזית שפריו הגיע לשלב הבוסר כבר קדוש בקדושת נטע רבעי. אולם המשנה בשביעית (פ"ד מ"י) כותבת:

מאימתי אין קוצצין האילן בשביעית ב"ש אומרים כל האילן משיוציא ב"ה אומרים החרובין משישלשו והגפנים משיגרעו **והזיתים משינצו**³ ושאר כל אילן משיוציא.

עולה שלגבי שביעית יש איסור לקוץ את האילן עוד לפני היות פרי אלא משלב הניצנים. ולכאורה היה ניתן לומר שה"ה לנטע רבעי הפירות מתקדשים מתחילת גידולם אף כשהם ניצנים.

2. מצאנו את המונח הנצה לגבי זיתים כמובא במשנה בשביעית, לעומת זאת הגמרא בברכות (לו ע"ב) אומרת: "הוא בוסר, הוא גרוע, הוא פול הלבן". וא"כ בענבים אסור לקוץ משלב הבוסר אבל בזיתים משלב הניצנים וצ"ל שלענין קציצה בשביעית אין האיסור שוה בכל העצים.

3. המושג הנצה הוא תחילת גידול הפרי. בפירוש המשנה לרמב"ם (מעשרות פ"ד מ"ו) כתב: "תמרות של חרדל ושל תלתן, ניצני החרדל והתלתן. וצלף, "אלכבר", יש בו ניצנים והם הנקראים תמרות". וא"כ הוא כבר שלב של תחילת פרי. וכן וכן רש"י (בראשית מ, י) כתב: "נץ גדול מפרח, כדכתיב (ישעיה יח ה) ובוסר גומל יהיה נצה, וכתוב (במדבר יז כג) ויוצא פרח, והדר ויצץ ציץ". וכ"נ מהמאירי (מו"ק ו ע"ב) שכתב: "אבל אם היה ניצן ניכר מקודם זמן זה **והוא תחילת תולדת הפרי** בין זרעים בין ירקות בין בבכיר בין באפיל אין ממתנין לו". ועי' ביחס להקבלת סמדר בוסר וחנטה לציץ בתוספות יום טוב (מעשר שני פ"ה מ"ה), אנציקלופדיה תלמודית (כרך טז, חנטה, טור רטז הערות 6-8).

אבל משמע מהרמב"ם בפה"מ שסיבת איסור הקציצה בשביעית אינה בגלל קדושתם אלא: "מפני שהוא גוזל בני אדם, לפי שה' נתן פירותיהם לכל אדם". היינו, בשביעית דין מיוחד שאע"פ שהפרי עדיין אינו בקדושתו, קיים איסור לקצוץ את האילן כדי לא להפסיד את פירותיו מבני האדם להם הופקרו כל פירות שביעית. וקדושת הפירות הן בנטע רבעי, הן בשביעית והן לגבי מעשרות שווה. אכילה (אפילו ע"י הדחק) הותרה בשביעית רק כאשר הפרי מגיע לגודל מסויים, ולפני כן אסורה אע"פ ששביעית ניתנה לאכילה, משום שאין הפירות ניתנים לאכילה. כאמור בפ"ד משביעית מ"ז: "מאימתי אוכלין פירות האילן בשביעית". ולגבי זיתים (שם מ"ט): "זיתים משיכניסו רביעית לסאה פוצע ואוכל בשדה, הכניסו חצי לוג כותש וסך בשדה, הכניסו שליש כותש בשדה וכונס לתוך ביתו, וכן כיוצא בהם בשאר שני שבוע חייבים במעשרות"...

ובאר הרמב"ם:

משיכניסו רביעית לסאה, משיהיה בשיעור סאה זיתים רביעית שמן. פוצע, שובר כדרך שעושין בזיתי האכילה. ואמרו הכניסו שליש, ר"ל שליש לוג, והוא שתהיה הסאה מאותם זיתים כשהם גמורים מוציאה שלשת לוגין שמן, ויהיה הכלל שאם הוציא שמן תשיעית מה שיוציא כשיגמר בשולו הרי זה מותר לכתשו ולסחטו בשדה ומכניס השמן לביתו ואוכל. וכן כיוצא בהן, ר"ל כל הפירות שעושין שמן.

וכן במשנת מעשרות (פ"א מ"ב) שנינו: "מאימתי הפירות חייבות במעשרות"... והמשנה מפרטת ממתי במינים השונים ובמשנה הבאה נאמר: "התבואה והזיתים משיכניסו שליש". ופרש הרמב"ם עה"מ: "וכבר ביארנו במסכת שביעית ענין אמרו משיכניסו שליש, כמו שפירש התלמוד. ומה שנתברר שם הוא משיביאו תשיעית מה שהן ראויין להביא כשנגמר גדולן ובשולן".

וכך פסק הרמב"ם בהלכות מעשר (פ"ב ה"ג):

פירות שאינן ראויים לאכילה מקטנן כגון הבוסר וכיוצא בו אינן חייבין במעשר עד שישגדלו ויעשו אוכל שנאמר מזרע הארץ מפרי העץ עד שיהיה פרי, וכן התבואה והקטניות שנאמר את כל תבואת זרעך עד שתעשה תבואה וזו היא עונת המעשרות, וקודם שתגיע התבואה והפירות לעונה זו מותר לאכול מהן כל מה שירצה ובכל דרך שירצה.

ובהלכה ה פסק:

אי זו היא עונת המעשרות, משיגיעו הפירות להזריע ולצמוח הכל לפי מה

שהוא הפרי, כיצד... הזיתים משיעשו שמן אחד מתשעה ממה שהן ראויין לעשות כשיגמרו וזה שליש שלהן⁴.

נראה שלגבי נטע רבעי בזיתים שלב הבאת השליש (שלפי הרמב"ם הוא תשיעית מהיבול הכללי) הוא השלב שהזית נקרא פרי וחלה עליו קדושת נטע רבעי, ולכן כדי לבדוק את הפירות או לקצוץ ענפים צריך לחלל את הפירות.⁵

ג. פדיון נטע רבעי

כיון שלא ניתן לפדות בכל ענף וענף שמסירים או בכל זית וזית הנלקח לבדיקה, עלתה ההצעה לפדות מעתה את כל מה שיקטף הן בקטיף המוקדם לצורך בדיקות, הן בגיזום והן בקטיף המסחרי כשהפירות יבשילו. פסק הרמב"ם (הל' מע"ש ונ"ר פ"ט ה"ב):

הרוצה לפדות נטע רבעי פודהו כמעשר שני, ואם פדהו לעצמו מוסיף חומש, ואין פודין אותו עד שיגיעו לעונת המעשר שנאמר להוסיף לכם תבואתו עד שיעשה תבואה, ואין פודין אותו במחובר כמעשר שני והרי הוא ממון גבוה כמעשר...

ובהלכה ז כתב:

והצנועין היו מניחין את המעות בשנת שמטה ואומרין כל הנלקט מפירות רבעי אלו מחולל על המעות האלו שהרי אי אפשר לפדותו במחובר כמו שביארנו.

וא"כ ניתן להניח מעות ולומר שכל הנלקט מפירות רבעי על ידי או על ידי המורשים ממני יהא מחולל על פרוטה במעות שהנחתי לצורך כך, ובכך הפירות יחוללו על מעות ולא יפגע בהם בקדושתם. ואע"פ שהכס"מ בהלכה ז' הביא דברי

4. הראב"ד השיג: "הזיתים משיעשו שמן וכו' עד וזהו שליש שלהן. א"א ספרו הטעהו והספרים שלנו במסכת שביעית מהו שליש לוג מתניתא במקום שעושיין ג' לוגין לסאה וספרו הטעהו שמצא מהו שליש לוג והעיקר כמו שכתוב בספרינו והשיעור לוג בכל מקום ומה שקרא אותו שליש לפי המקומות הרעים קראו שליש". אמנם המפרשים כתבו שדעת הרמב"ם נובעת מגירסא אחרת שהיתה לפניו והיא יותר מסתברת מדברי הראב"ד.

5. אף שפדיון נטע רבעי הוא רק מעונת המעשרות, הרבה פוסקים סוברים שקדושת רבעי חלה אף בבוסר, עי' ע"כ באריכות בנטע הילולים, ירושלים תשכ"ו, עמ' כח הערה כז ועמ' כ הערה טז. הערת עורך: י.פ.

תשובה (משו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן) שסבר שלא כצנועים, שם דוקא במקום שהקוטפים אינם מורשים לקטוף, אבל כאן כל הנקטף הוא ע"י הבעלים או ברשותם ולכן לא מתעוררת שאלה בכך.

ונראה שכל פעם שנקטפים פירות צריך לחלל על פרוטה ואינו יכול לצרף פירות של עתה לפירות שיקטפו בעוד שבוע.

ופסק הרמב"ם (הל' מאכלות אסורות פ"י הי"ז):

כיצד פודין פירות נטע רבעי בזמן הזה, אחר שאוסף אותן מברך, בא"י אמ"ה אקב"ו על פדיון נטע רבעי, ואחר כך פודה את כולן ואפילו בפרוטה אחת ואומר הרי אלו פדויין בפרוטה זו ומשליך אותה פרוטה לים המלח או מחללן על שוה פרוטה מפירות אחרות ואומר הרי כל הפירות האלו מחוללין על חטים אלו או על שעורים אלו וכיוצא בהן ושורף אותן כדי שלא יהיו תקלה לאחרים ואוכל כל הפירות.

וא"כ לפני שפודה את הפירות צריך לברך, והרמ"ך בהשגותיו (הל' מאכ"א שם) כתב שצריך לברך גם שהחיינו כיון שמצוה זו באה מזמן לזמן. ונ"ל שכדי שיוכל לברך ולא רק להתנות על פדיון בעתיד, מן הראוי שבפעם הראשונה פירות נטע רבעי יהיו מונחים לפניו ואז יוכל לברך ולפדות ולהתנות שכל הנלקט מכך ולהבא יהא מחולל על פרוטה במטבעות שהניח לצורך כך. ובסוף העונה יחלל את כל המעות על סוכר וישטוף בכיור וכד'. (ופרוטה היום פחות מעשר אגורות).

הרב יואל פרידמן

בשולי מאמרו של הרב יעקב אפשטיין

הרב אפשטיין נוקט כדבר פשוט שהמושג סמדר הוא לפני חנטת הפרי בשלב של פרה, והוא מסתמך על פירוש המשנה של הרמב"ם ערלה פ"א מ"ז: 'הוא הפרח שממנו יהיה הפרי' ובמהד' הרב קאפח: 'וסמדר, הוא "אלפקאח" אשר ממנו יהיה הפרי'. ואמנם הרב קאפח במהדורתו למשנה תורה, הל' נזירות פ"ה ה"ג, הערה ד, כותב באריכות על 'אלפקאח', אך משאיר את הדברים מעומעמים, ולא ברור לגמרי אם כוונת הרמב"ם שסמדר הוא עדיין בשלב הפריחה ולפני החנטה או שמא לאחר תחילת הייצרות הפרי. גם בספר השורשים של ר"י אבן ג'אנת, ברלין 1893, עמ' 348, הדברים אינם ברורים לגמרי ויש פנים לכאן ולכאן. מברור שערכנו עם הרב יצחק שילת ועם פרופ' זהר עמר מתברר שהמילה 'פקאח' בערבית משמעותה פרה, ופרופ' זהר עמר הוסיף שבניגוד ל'זהרה' שהיא המילה המקובלת לפרח, המילה 'פקאח' משמעותה שלבי הפריחה.

פרשנות זו של הרמב"ם מבארת היטב את הפסוק בשיר השירים ב, יג: שהסמדר נותנים ריח,¹ אך קשה להבין מדוע לר' יוסי בשלב כה מוקדם, שעדיין לא בוצעה הפריה ואין זכר לפרי, בכל אופן נחשב פרי, ואסור באיסור ערלה. בנוסף מתבאר בגמ' פסחים נב ע"ב, שאף שלא קיי"ל כר' יוסי, אך בשאר אילנות מודים רבנן לר' יוסי שגם הסמדר נחשב פרי.²

1. פרופ' זהר עמר הפנה אותי לתרגומו של הרב קאפח לפירוש רס"ג לשיר השירים, ב, יג: 'והגפנים סמדר **כבר נתנו ריח**, כלומר בשלו מקביל לחנטה'.
2. וכ"כ חזו"א ערלה סי' ג ס"ק ה; ועי' משנה ראשונה שנשאר בצ"ע על הרמב"ם הל' מע"ש פ"ט הי"ג.

אף שכאמור הפרשנות בדברי הרמב"ם אינה ברורה לגמרי, בוודאי שרבים חולקים וסוברים שהסמדר הוא בתחילת היווצרות הפרי, בשלב שבין החנטה לבין הבוסר. כך מפרש רש"י בכמה מקומות: 'והגפנים סמדר – כשנופל הפרח והענבים מובדלים זה מזה וניכרים כל ענבה לעצמה קרוי סמדר'.³ וכן פירשו ר"ש ורא"ש ערלה פ"א מ"ט: 'ואין מרכיבין... ייחור שיש בו כפניות של ערלה והן תמרים בעודן סמדר...! וכן פירש הר"ן;⁴ מאירי;⁵ רבינו ירוחם.⁶ וכן כתב ספר השורשים לרד"ק;⁷ 'הסמדר הוא הענבים הדקים **לאחר שפרחו** מיד שניכרים הענבים אבל אינם גמורים עדיין וכשהם גמורים שהם כפול הלבן קודם בישולם ייקראו בוסר ולאחר בישולם ייקראו ענבים'.⁸

3. רש"י שיר השירים ב יג, ד"ה והגפנים סמדר; וע"ע רש"י שיר השירים ב טו ד"ה אחזו; רש"י שיר השירים ז יג, ד"ה פתח הסמדר; רש"י ברכות לו ע"ב ד"ה סמדר; רש"י סוטה יב ע"א ד"ה אחזו לנו; ב"ק נט ע"א ד"ה סמדר; רש"י מנחות טו ע"ב ד"ה סמדר.
4. ר"ן על הרי"ף גיטין דף טו עמוד ב מדפי הרי"ף, ד"ה המניח פירות (ד"ה הוצאת סמדר).
5. בית הבחירה למאירי, פסחים נג ע"א, ד"ה סמדר הוא; שם, גיטין לא ע"א, ד"ה בקדים של; שם, ע"ז כט ע"ב, ד"ה אחרוני הרבנים.
6. תולדות אדם וחוה נתיב כא חלק ב דף קעז טור ב ד"ה החלק השני.
7. ספר השורשים לרד"ק, ערך סמדר (ברוליני 1847, עמ' תצג).
8. בעניין הגדרת הסמדר, ראה עוד שו"ת משנת יוסף ח"א סי' טז; כרם שלמה, לראשל"צ, הרה"ג שלמה עמאר, ח"א סי' ב, ולמאמרו של הרב אהוד אחיטוב, 'הסרת חנטים מפירות נטע רבעי של היתר מכירה' אמונת עתיד 43, עמ' 15-21.

הרב יואל פרידמן

הפרשת חלה במפעל

שאלה

במפעל גדול שמייצרים לחם ועוגות מסוגים שונים, יש משגיח שאמון על הפרשת חלה בכל שעות היום, אך אין להם תקן להשגחה בלילה. כיוון שכן, אין אפשרות להפריש חלה על העיסות שמיוצרות בלילה. השאלה היא האם אפשר להפריש חלה בבוקר על כל העיסות שהוכנו בלילה.

תשובה

בעיקרון אין בעיה להפריש חלה בבוקר על כל סוגי הלחם והעוגות שמיוצרים בלילה, אף אם אלו נאפו כבר.¹ כמו כן יכול המשגיח להפריש כלשהו מאחת העיסות שלשים בבוקר, ולהפריש ממנה על כל מה שנאפה בלילה, שכן בזה"ז די בהפרשת כלשהו לחלה, ולכן בעיקרון די בכך שהמשגיח יפריש כלשהו על כל העיסות.² אלא שיש לסייג זאת בכמה תנאים וכדלהלן.

- א. אי אפשר להפריש מעיסה ממין אחד (למשל חיטה) על עיסה ממין אחר (שעורה).
- ב. יש להפריש 'מן המוקף', ובדרך כלל העיסות שנאפו במשך הלילה מצויות במחסנים לקראת שיווק, ואינו 'מן המוקף'.
- ג. יש בעיה של הפרשה בעיסות שיש בהם טעמים שונים וכדלהלן.

1. שו"ע יו"ד סי' שכז סעי' ה.

2. רמ"א יו"ד סי' שכב סעי' ה; ונהגו להפריש כזית.

הפתרון של ההפרשה של המשגיח בבוקר, הוא מעשי רק אם המשאיות שמשווקות את התוצרת מתחילות את השיווק בבוקר לאחר הגעת המשגיח ולאחר שהוא מבצע את ההפרשה. אם השיווק מתבצע בלילה, והתוצרת מגיעה ליעדה, אזי היא עוברת לבעלות של בעלי החנויות או של אנשים פרטיים. במקרה זה ההפרשה היא מסובכת מבחינה הלכתית, והיא מועילה מדין 'זכין לאדם שלא בפניו'.³ לכן אם הצרכן אינו מעוניין בהפרשה אין אפשרות להפריש חלה עבורו גם אם ההפרשה מתבצעת מעיסה של המפעל ולא מעיסה שלו.⁴ הפתרון לכך הוא, להפריש בלילה חתיכות עיסה לפי מספר העיסות שילושו בלילה, ולחבר 'נוסח הפרשה' מתאים, באופן שהחלה תחול על כל עיסה בעת שתתסתיים לישתה.⁵

א. הפרשה בעיסות ממינים שונים

אם העוגות או הלחמים מיוצרים מסוגים שונים של קמח, כגון שיש סוגי לחם מחיטה ואחרים משעורה או משיפון, אזי אין הם מצטרפים, והמשגיח אינו יכול להפריש מעיסה אחת על הכל.⁶ אמנם יש מקרים שמיני התבואה מצטרפים האחד עם האחר כמבואר בשו"ע יו"ד סי' שכד, ולכן צריך לדון על כל מקרה לגופו.⁷

ב. הפרשה 'מן המוקף'

במקרה שהמשגיח רוצה להפריש בבוקר על כל העיסות שהוכנו בלילה, הבעיה שמתעוררת היא שבדרך כלל העיסות וסוגי המאפים כבר הוכנסו לחדרים צדדיים לצורך מיון אריזה ושיווק, והפרשתו של המשגיח אינה 'מן המוקף'. יש מחלוקת

3. עי' הרב עזריאל אריאל, 'מינוי ללא שליחות', התורה והארץ ג, עמ' 255-290, ובפרט עמ' 275-255.

4. עי' תרה"ד סי' קפת; קצות החושן סי' רמג ס"ק ת; מעדני ארץ, שביעית, קונטרס לאפרושי מאיסורא, סי' א.

5. עי' הרב יעקב אריאל, התורה והארץ ב, עמ' 149 והערה 12, אך לדעת החזון איש, דמאי סי' ט ס"ק יד, הפרשה כזו אינה מועילה, כי דינה כהפרשה בדרך ברירה, אעפ"י שהחלות היא בזמן הלישה ולא מעכשיו.

6. שו"ע יו"ד סי' שכד סעי' ב.

7. אין להפריש מעיסה של חיטה עם עיסה שעשויה מאחד ממיני התבואה האחרים; אך בעיסה של כוסמין ושיפון מפרישים מזע"ז, וכן מפרישים משיבולת שועל על שעורים ולהיפך.

הפוסקים אם חובת ההפרשה 'מן המוקף' היא מדאורייתא או מדרבנן.⁸ **דין מוקף הוא לאחר שכבר התחייבתי בהפרשת חלה, כאשר יש בעיסה 'כשיעור', צריך שהחלה שאותה אני מפריש תישאר ליד ה'שיריים'** (= העיסות והמאפים שאותם רוצים לתקן בהפרשה) בשעת 'קריאת שם'.

ישנן בפוסקים הגדרות שונות ל'מוקף',⁹ אך וודאי שאם ה'חלה' נמצאת בצד אחד של המפעל והעיסות והמאפים מצויים בצד אחר של המפעל בחדר סגור, אין זה 'מן המוקף'. אמנם גם אם הפרישו ש'לא מן המוקף' ההפרשה מועילה והעיסות והמאפים אינם טבל. יתר ע"כ בשעת הדחק מותר לכתחילה להפריש שלא 'מן המוקף',¹⁰ ולכן בנד"ד אם אין אפשרות להוסיף תקן למשגיח בלילה, וגם אין אפשרות להפריש את החלה באופן שזו תהיה ליד העיסות והמאפים שהוכנו באותו לילה, מותר להפריש גם שלא 'מן המוקף' ובלבד שלא תצא תוצרת טבל מן המפעל.

ג. הפרשה של מאפים בטעמים שונים

הבעיה המרכזית עליה אנו רוצים לדון, היא כאשר לשים עיסות בטעמים שונים, כגון שחלקן מתוקות והאחרות מלוחות או עיסות שיש בהן תבלינים שונים, באופן שמכינים כל עיסה לבד, ולא רוצים שעיסה אחת תיגע באחרת. לשאלה זו השלכה הן לדין 'מוקף' והן לדין 'צירוף'. כאמור לעיל, דין 'מוקף' הוא החובה להפריש את החלה מעיסה שיש בה שיעור, באופן שהיא תהיה ליד השיריים. לעומת זאת, משמעות דין צירוף היא **כשיש עיסות שאין בכל אחת כשיעור ואינן חייבות בחלה**, ועל ידי הצירוף, אנו מחשיבים את העיסות לעיסה אחת שיש לה שיעור ואשר חייבת בחלה. ישנם שלושה אופנים של חיבור בין העיסות (מן הכבד אל הקל): נשיכה, צירוף

8. על דין מוקף בזה"ז, עי' התורה והארץ ב, עמ' 167-184.

9. עי' במאמרנו 'הגדרת מן המוקף בתרומות ומעשרות', תרומת שמעון, עמ' 239-249.

10. תוס' יבמות צג ע"ב, ד"ה אלא; תוס' ב"ק קטו ע"ב, ד"ה הרי; שו"ע יו"ד סי' שלא סעי' כה. ועי' במאמר הגר"ש ישראלי, התורה והארץ ב, עמ' 168-169, שסבר שיש להקל בזה"ז בדין מוקף, ועי"ש עמ' 167-184; מאידך עי' הרב שלמה קלוגר: שו"ת טוב טעם ודעת, מהד' ג' ח"ב סי' קפד (קארקא תר"ס, עמ' 158), וס' מי נדה, נדה ז ע"א ד"ה בתוס' ד"ה ומקפת, שבחלה, אם הפריש שלא מן המוקף, לא מהני אפילו בדיעבד.

סל, ונגיעה; נשיכה מועילה לכו"ע,¹¹ לגבי צירוף סל יש מחלוקת תנאים,¹² ונגיעה אינה מועילה לעניין צירוף, לדעת רוב הפוסקים.¹³ שלושת אופני החיבור הנ"ל הוזכרו גם לגבי דין מוקף. לגבי היחס שבין דין 'מוקף' לדין 'צירוף', ולגבי השאלה באיזו מבין שתי ההלכות נדרש חיבור הדוק יותר, ע"כ להלן. נקודת המפגש שבין שתי ההלכות הוא במקרה שאדם מפריש מעיסה אחת על עיסות אחרות; אם בכל אחת מן העיסות יש שיעור, הנושא הוא דין 'מוקף', לאמור שצריך שהחלה תהיה ליד כל שאר העיסות אותן הוא רוצה לתקן. אם אין בכל אחת מן העיסות שיעור, הנושא הוא דין 'צירוף', לאמור שצריך שכל העיסות ייחשבו כעיסה אחת שיש בה כשיעור כדי להתחייב בחלה.

1. דין מקפיד על התערובת ויחס דין 'צירוף' לדין 'מוקף'

הגמ' פסחים, מח ע"ב, אומרת שנשים נהגו לפני פסח ללוש עיסות פחות מכשיעור, כדי שהעיסות לא יגיעו לידי חימוץ, ואעפ"כ הן חייבות בחלה על סמך דברי ר' אליעזר במשנה חלה פ"ב מ"ד, שהסל מצרף לחלה. מאידך ר' אליעזר אומר במשנה, חלה פ"ב מ"ח, שאם יש עיסה טהורה ועיסה טמאה, יש להפריש מן העיסה הטהורה ולקחת מן העיסה הטהורה חתיכה שבה פחות מ'כביצה', ולהדביק את העיסה הטהורה והחלה לחתיכה הנ"ל וכן העיסה הטמאה מצדה השני. ההסבר לכך הוא שחתיכה בשיעור של פחות מכביצה אינה מטמאה באוכליו, ואין החלה והעיסה הטהורה נטמאות מן העיסה הטמאה, ומאידך יש בכך הפרשה 'מן המוקף'. השאלה היא אליבא דר' אליעזר,¹⁴ מדוע מחד צירוף סל מועיל (חלה פ"ב מ"ד), ומאידך לגבי עיסה טהורה ועיסה טמאה (חלה פ"ב מ"ח) הוא הציע הדבקה ע"י עיסה של פחות מכביצה. עדיף היה לצרף את החלה והעיסות הטהורות והטמאות בסל אחד בלא שהן יגעו האחת באחרת? בעלי התוספות תירצו שני תירוצים:

11. חלה פ"ב מ"ד, ור' יוחנן וריש לקיש נחלקו בירושלמי, חלה פ"ג ה"ה (מהד' האקדמיה ללשון העברית, עמ' 325, שו" 4-5) אם זהו דין דאורייתא או דרבנן.
12. משנה חלה, שם.
13. בס' כף החיים או"ח סי' תנז ס"ק לח, חושש לדעה שנגיעה מצרפת אף בלא נשיכה.
14. אף שבדרך כלל אין הלכה כמותו, לגבי 'צירוף סל' נפסקה הלכה כר' אליעזר בגמ' נדה ח ע"א, ולגבי הדבקה החתיכה שהיא פחות מכביצה נחלקו בכך הראשונים: לדעת הרמב"ם פ"ז הי"ב קי"ל כר' אליעזר, ולדעת הראב"ד שם, קי"ל כחכמים.

א. עשו הבחנה בין דין מוקף (במקרה שיש בעיסות כשיעור, לעיל מ"ח) לדין צירוף (במקרה שאין בכל אחת מן העיסות כשיעור, לעיל מ"ד). 'צירוף סל' מועיל רק ב'צירוף' (מ"ד), אך לדין מוקף אין די בצירוף סל אלא צריך גם נשיכה (מ"ח).¹⁵

ב. הבחינו בין מקרה שכל העיסות טהורות (מ"ד) לבין מקרה שיש עיסה טמאה ועיסה טהורה (מ"ח). צירוף סל מועיל בעיסות טהורות (מ"ד), אך כשיש עיסות טהורות ועיסות טמאות (מ"ח), 'מקפיד על תערובתו', ולכן אין די בצירוף סל אלא צריך נשיכה וכהצעתו של ר' אליעזר.¹⁶
הנפ"מ בין שני התירוצים היא כפולה.

א. הם נחלקו ביחס שבין דין צירוף לבין דין מוקף. **לדעה א' דין מוקף חמור מדין צירוף**. בעוד שלעניין צירוף די בצירוף סל ובחיבור קלוש כבר מתחייבים בחלה, לעניין מוקף צריך חיבור ממשי: נגיעה או נשיכה. **לדעה ב' דין צירוף חמור מדין מוקף**, כי כדי לצרף צריך שייחשב עיסה אחת, ולצורך כך צריך לפחות נגיעה או נשיכה, אך לעניין מוקף די בכך שהעיסות יהיו בפניו או שהחלה תהיה ליד השיריים, ולשם כך די בצירוף סל.

ב. ייתכן שיש נפ"מ נוספת באיזה מקרה יש דין 'מקפיד על תערובתו'. לפי תירוץ ב' יש דין מקפיד אפילו במוקף, ובעלי דעה זו מביאים ראיה מן הירושלמי,¹⁷ ששואל על ר' אליעזר במשנה ח': 'ואין הבית מצטרף?' לאמור מדוע יש צורך בהדבקות העיסה לפחות מכביצה, די בצירוף הבית או הסל? והירושלמי משיב שבעיסות טמאות וטהורות מקפיד על תערובתו, ולכן לא מועיל צירוף הסל או צירוף הבית. היה מקום לומר לפי

15. ס' יראים ס' קמח (וילנא תרנ"ב, עמ' 132); וכ"כ ראבי"ה ס' קסו (מהד' אפטוביצר ח"א, עמ' 173-174) בשם ר"ת; אך עי' ספר הישר, תשובות ר"ת, מהד' רוזנטל, ס' עו (עמ' 172-173); ס' התרומה ס' פא בתירוץ א'; ר"ש חלה פ"ב מ"ד בתירוץ א'; ועי' מרדכי פסחים ס' תקצט. ר"י [בניגוד לריב"א] הולך באותו כיוון וסובר שצירוף סל מועיל רק לצירוף (כשאין שיעור בעיסות) ולא למוקף; ועי': תוס' פסחים מו ע"ב ד"ה הואיל; תוס' הרשב"א פסחים מו ע"א ד"ה הואיל (מהד' הר"א אליהו דוד רבינוביץ תאומים, עמ' קיט-קכ); תוס' נדה ז ע"א ד"ה ומקפת; תירוץ א' בתוס' רא"ש סוטה ל ע"ב (מהד' ליפשיץ, עמ' פו).

16. ס' התרומה שם, תירוץ ב; סמ"ג עשה קמא (מהד' שלזינגר, עמ' קיח) בשם ר' יצחק. וכן מובא בהגהה לתוס' נדה שם; תוס' רא"ש סוטה שם, בתירוץ ג'. הר"ש חלה פ"ב מ"ד, בתירוץ ג, וכן ר"ש מע"ש פ"ג מי"ב ד"ה בית שמאי; רא"ש: חלה פ"ב מ"ד; מע"ש פ"ג מי"ב; הלכות קטנות הל' חלה אות ד; וכן משמע לדעת ריב"א בתוס' פסחים שם.

17. ירושלמי חלה פ"ב ה"ג, מהד' האקדמיה ללשון העברית, עמ' 321, שו' 22-25.

תירוץ א', שדין מקפיד הוא רק כשרוצים לצרף עיסות שאין בהן כשיעור, אך כדי שיהא מן המוקף, העיסות אינן צריכות להיות מעורבות, ולכן לא אכפת לן שמקפיד על תערובתו. אך זה לא ייתכן, כי לפי תירוץ זה מוקף חמור מצירוף, ואם בצירוף ההקפדה גורעת מן הצירוף, ק"ו שכאשר מקפיד לא הוה מוקף. לכן יש לומר **לפי תירוץ א' שאין כלל דין מקפיד על התערובת, ולפי תירוץ ב' יש דין מקפיד הן בצירוף והן במוקף**, כמבואר בירושלמי. ואמנם בנקודות הכסף, סי' שכו ס"ק א, מסביר להפך, שלכו"ע יש דין מקפיד בצירוף, כמבואר במשנה פ"ד מ"א, שבסתמא 'שתי נשים מקפידות הן'¹⁸ והפרשנים נחלקו רק ביחס לדין מקפיד במוקף. אך נקודת המוצא של דבריו שהקפדת נשים שווה להקפדה על התערובת, אך בביאור הגר"א, סי' שכו ס"ק ד, הבחין בין שני סוגי ההקפדות, והסביר שהקפדת נשים היא כדין לש עיסה ע"מ לחלק, ואינה קשורה להקפדה על נגיעה ועל תערובת. לפי"ז יתבארו דברי תרומת הדשן, שו"ת סי' קפט, שרק **לרוב הדעות יש דין מקפיד:**

ונראה דאין סברא הפוכה, אלא הא ודאי סברי דאין סברא לחלק בין מקפיד לאינו מקפיד, אבל מודו דאם יש לחלק אז ודאי הסברא היא דקיל טפי צירוף הכלי, לענין שיחשב מן המוקף מלצרפו לחיוב חלה לעשות העיסה אחת... **ורוב הדיעות סברי דיש לחלק ובדבר המקפיד אפי' אשה אחת לא מהני אפי' נשיכה...**

ובנקודות הכסף תמה על תרומת הדשן, מדוע כתב שרק רוב הדעות סוברות שהקפדה מעכבת, הרי לכו"ע כשמקפיד אין צירוף, כפי שנאמר במשנה בשתי נשים. אך כאמור, תרומת הדשן, סובר שלתירוץ א' אין דין מקפיד על התערובת, ודין מקפיד בשתי נשים הוא דין אחר וכלדעיל. **ומסקנתו של תרומת הדשן, שלרוב הדעות יש דין של מקפיד על התערובת, כי קיי"ל כתירוץ ב'.**

2. דחיית דברי 'נקודות הכסף'

תרומת הדשן, שם, נשאל¹⁹ אודות אשה שלשה שתי עיסות, באחת יש כרכום ובאחרת – אין, ואין בכל אחת מהן כשיעור – האם אפשר לצרף את העיסות על ידי נשיכה.

18. ירושלמי חלה פ"ד ה"א, מהד' האקדמיה ללשון העברית, עמ' 326, שו" 15-16.
19. יש לדייק בשאלה כמו בתשובה, שכן תה"ד עצמו כתב את השאלות, על יד מלאכי, כללי שאר המחברים, אות לז (מישור תשס"א, עמ' תקסח).

הוא שואל שבמשנה ח' למדנו שבעיסות טהורות ועיסות טמאות, 'ונוטל פחות מכביצה' וע"י הנשיכה העיסות מצטרפות אעפ"י שמקפיד על התערובת. מאידך הוא מוכיח מדברי הטור (יו"ד סי' שכו) שנגיעה או נשיכה **אינה מועילה** במקרה שמקפיד. לכן הוא מבחין בין דין מוקף לדין צירוף:

ונראה לחלק דודאי היכא דבתרווייהו יש שיעור חלה אע"ג דמקפיד על תערובתו מהני נשיכה או אפי' נגיעה כדי לפטור מאחת את חברתה דחשיב שפיר מן המוקף בהכי. ובהא איירי ההיא דעיסה טמאה וטהורה דבתרווייהו יש שיעור חלה, אבל הא דאמרינן לעיל דלא מהני נשיכה בדבר המקפיד על תערובתו איירי שאין בכל אחת שיעור חלה, ובאין לצרפם כדי לחייבם בחלה כה"ג לא מהני נשיכה, דהואיל ומקפיד על תערובתו אין לנו בידינו לעשות ולהחשיבה כעיסה אחת לחייבו בחלה. **תרומת הדשן מסביר כפי שהבאנו לעיל בהסברת תירוץ ב'**, שבדין צירוף צריך שתהיה עיסה אחת, ולכן אם מקפיד על התערובת, נשיכה לא תועיל. אך לעניין מוקף שאין צורך שתהיה עיסה אחת, ודי בכך שהעיסות יהיו לפניו, גם אם מקפיד מועילה נשיכה.

בתשובה הנ"ל הוא גם מחדש **שבעיסות בעלי טעמים שונים נחשב מקפיד על התערובת** ולא רק בעיסות טהורות וטמאות, וז"ל:

ומהשתא בנ"ד דודאי מקפיד על תערובתן הוא, דאין הכרום מספיק בחזותא וטעמא לשתי העיסות, ורוב הדיעות סברי דיש לחלק ובדבר המקפיד אפי' אשה אחת לא מהני אפי' נשיכה כדברירנא לעיל, אין לצרפן אפילו לחומרא ואפילו בנשיכה כדי לחייבם דהוי ברכה לבטלה. כיוון שאין די תבלין לשתי העיסות עירוב העיסות יחליש את טעם ומראה התבלין, ולכן וודאי במקרה זה נחשב מקפיד, ולכן אין לצרף את העיסות כדי לחייב בחלה, ואם יברך הברכה היא לבטלה.

הרמ"א סי' שכו סעי' א, מביא את דברי תרומת הדשן להלכה, ומוסיף: 'אבל אם יש בהן שיעור מפריש מאחת על חברתה אם הן של אדם אחד'. הט"ז לשו"ע שם ס"ק א, מעיר על דברי הרמ"א שכוונת תרומת הדשן, שכאשר אין שיעור לא מועילה נשיכה במקרה של מקפיד, ואי אפשר לצרף את העיסות במקרה הנ"ל. **כשיש שיעור והנידון הוא רק מוקף, אזי ההקפדה אינה מנטרלת לגמרי את דין מוקף, ולכן מועילה נשיכה כדי שייחשב מוקף** [ובזה חולק הט"ז על הלבוש]. הש"ך בנקודות הכסף, שם ס"ק א, 'נדחק' ליישב את הלבוש, וטוען שלוש טענות:

א. לגבי דין מוקף מצאנו בראשונים שדי בנגיעה ואין צריך נשיכה.
 ב. במוקף אין דין מקפיד, וגם לכך מביא ראשונים שסוברים כן.
 ג. גם הראשונים שסוברים שיש דין מקפיד במוקף, זהו רק בהקפדה של טומאה וטהרה, אך הקפדה שנובעת מהבדלי טעמים אינה הקפדה.
 ואמנם לגבי הנקודה הראשונה, נכון הוא שהן בתרומת הדשן והן בספר התרומה ובתוס' חייבו נגיעה ולא נשיכה, וייתכן שהט"ז לא דייק בנקודה זו. אך לגבי טענות ב' ו- ג' ולעיל, דברי הש"ך נראים תמוהים, כי הוא מביא ראיות מדברי ס' יראים, ס' התרומה, ר"ש ותוס' [שהוזכרו בהערה 15] לפי תירוץ א' שאין דין מקפיד במוקף. **אך כל דברי תרומת הדשן בנויים על תירוץ ב'**²⁰ **שצירוף חמור ממוקף**, ועל דברי הירושלמי הנ"ל שיניח פחות מ'כביצה' בין העיסה הטהורה לזו הטמאה כי מקפידים על תערובתם ואינו מוקף על ידי צירוף סל גרידא.
 גם הגר"א לשו"ע שם, ס"ק ה וכן סי' שכה אמצע ס"ק ה, נוקט בביאורו כדעת הט"ז, **שיש דין מקפיד במוקף**, ולכן יש לסייג את דברי הרמ"א שבמקרה שיש עיסות בעלי תבלינים שונים, ויש בעיסות כשיעור 'מפריש מאחת על חברתה' ובלבד שהעיסות יגעו או ינשכו האחת באחרת.

3. הסוברים שצריך דין 'צירוף' גם בהפרשה מעיסה אחת על חברתה כשיש בכל אחת שיעור

אמנם אנו נוקטים להלכה כדברי הרמ"א ותה"ד שדין צירוף הוא במקרים שיש עיסות שאין בהן כשיעור, ולעומת זאת כשיש בהן כשיעור צריך רק שההפרשה תהיה מן המוקף. אך ס' התרומה וס' היראים שמביא 'נקודות הכסף' כסיוע לדבריו אינם סוברים כן. לדעתם גם כאשר יש בכל אחת מן העיסות כשיעור צריך להפריש מכל עיסה בפני עצמה, ואם רוצים להפריש מן האחת על האחרת צריך צירוף. כך כותב ס' התרומה בכמה מקומות (סי' פא, פב, להלו ציטוט מס' פב):
 וא"ת למה צריך ליתנן בכלי הא א' שמואל פ"ק דביצה ופרק עד כמה תרומת חוצה לארץ אוכל ואח"כ מפריש ובזמן הזה רגילות הוא לתת כל המצות במחבת אע"פ שיש בכל אחת ואחת לבדה כשיעור י"ל

20. ולכן תמה איך ייתכן שלפי תירוץ א' הסברה היא הפוכה, ומסביר 'נראה דאין הסברה הפוכה...'

דודאי עיסה שהיא נלושה יחד אוכל הכל לבד מעט שישאיר לבסוף ויקרא לו שם חלה שא"צ מוקף בתרומת חוצה לארץ אבל כדי לפטור מאחת על הרבה מצות צריך צירוף וגם שמא נגיעת יחד כולן וכן משמע בס' יראים סי' קמח,²¹ ובתוס' ותוס' הרשב"א פסחים, מו ע"ב ד"ה הואיל (מהד' האדר"ת, עמ' קכ):²²

ועוד אומר רבי דמשמע מתוך פירוש רש"י דאע"פ שהיה מתחילה כדי חיוב חלה בכל אחת ואחת מ"מ בעינן צירוף כלי להפריש מאחת על כולו, וכן משמע מתוך מה שכתב בפסק שלו...

ואמנם לא ברור לשיטתם (מלבד ס' יראים) האם במקרה שיפריש בלא הצירוף הנ"ל זה יעכב בדיעבד, וייתכן לדעתם, שחובת הצירוף היא רק לכתחילה. וייתכן שכך משמע מסברת ס' התרומה, שם, שמסביר את הצורך בצירוף, כי חושש שמא אין בעיסות כשיעור:

אך מספקא לן אי סגי בנגיעה גרידא כדי שיפטור מאחת את חברתה כיוון שיש בכל אחת כשיעור... מ"מ משום דשמא לא מדדה יפה ואין שיעור בכל אחת טוב ונכון ליתנם כולן בכלי (צ' צרוף כלי) לפטור על אחת את חברתה...

אך ייתכן שבנד"ד שמקפיד על התערובת, אזי בלא צירוף לא יועיל אפילו בדיעבד. ולפי"ז הנפקא מיניה בין דברי הט"ז לעיל לבין שיטות אלו היא גדולה. כי בעוד שלדעת הט"ז אליבא דתה"ד יש צורך בנגיעה או בנשיכה כדי שיהיה מן המוקף, בדיעבד ההפרשה מועילה וכדלעיל. אך לפי שיטות אלו שגם במקרה שיש בעיסות כשיעור צריך צירוף כדי להפריש מן האחת על האחרת, אם מקפיד על תערובתן – ההפרשה אינה מועילה.

21. וכן כתב שם: 'הלוקח מצות בפסח ונותנן בכלי לאחר אפייתן ומצטרפן על ידי כלי אחר שנילושה כשיעור שלא כדין עושה ואוכל טבל דרבנן', ובוודאי הצירוף אינו רק מדין מוקף שא"כ מדוע בדיעבד יאכל טבל מדרבנן? אך עי' בס' הישר שם, שתמה על דבריו.

22. עי' עוד באוצר מפרשי התלמוד, חלה, פ"א מ"ט עמ' רמד, סוף הערה 142; שם פ"ב מ"ד, עמ' שסב, הערה 36; שם פ"ב מ"ח, עמ' תמא הערה 101.

סיכום

- א. להלכה יש לנקוט כדעת הט"ז שבעיסות בעלי טעמים שונים, העיסות צריכות לגעת האחת באחרת כדי שיהיה מן המוקף.
- ב. בעיקרון כשאין אפשרות להפריש מן המוקף אפשר גם להפריש שלא מן המוקף. עם זאת, יש להיזהר שלא להפוך הלכות של דיעבד למדיניות של קבע.²³
- ג. כיוון שכאמור יש דעות שסוברות שבהפרשה מעיסה אחת על אחרת, יש לצרף את העיסות, במקרה של עיסות בעלי טעמים שונים יש להקפיד יותר על צירופן.
- ד. אם אין אפשרות להפריש מכל סוג של מאפה לבד, ויש חשש של תקלה מותר להפריש מעיסה אחת או ממאפה אחד על כל העיסות או המאפה.
- ה. אם יש סוגי מאפה ממינים שונים (מחיטה, שעורה, שיפון וכדו') אין אפשרות להפריש מעיסה אחת או ממאפה אחד על הכל אלא יש להפריש על כל מין בפני עצמו.

23. עי' לעיל הערה 10.

הרב אהוד אחיטוב

דייג בחכה לשם הנאה

הצגת הבעיה:

ישנם אתרי נופש בקיץ המציעים למבקרים להתנסות בדייג באמצעות חכה; ולאחר שהדג נתפס בחכה משחררים אותו מהחכה ומחזירים אותו לבריכה. השאלה היא האם מותר לעשות כן או שיש בכך איסור "צער בעלי-חיים"?

הקדמה:

מושג ידוע השגור בפי הבריות ש"צער בעלי חיים דאורייתא" ואכן כך דעת רוב הפוסקים שאיסור "צער בעלי חיים" הוא איסור תורה¹. השאלה היא האם כשאסרה

1. עפ"י לשון הגמ' (בבא-מציעא לב ע"ב): "אמר רבא: מדברי שניהם נלמד: צער בעלי חיים דאורייתא...". לדעת חלק מהראשונים הגמ' נשאת כד במסקנה שאיסור "צער בעלי חיים מן התורה", כן כתבו: הרשב"א (ב"מ לג ע"א ד"ה ולענין), הריטב"א (שבת קכח ע"ב ד"ה וצער), המאירי (שבת קכח ע"ב ד"ה בהמה, ב"מ לב ע"ב ד"ה ממה). כך גם דייקו מדברי הגמ' (שבת קכח ע"ב): "אמר רב יהודה אמר רב: בהמה שנפלה לאמת המים - מביא כרים וכסתות ומניח תחתיה, ואם עלתה - עלתה...". למרות שבכך הוא "מבטל כלי מהיכנו", אך כיוון ש"מבטל כלי מהיכנו - דרבנן", אך איסור "צער בעלי חיים - דאורייתא, ואתי דאורייתא ודחי דרבנן". וכן כתבו הרמב"ן (ב"מ לג ע"א ד"ה ויש לומר, ובפירושו לבראשית א, כט ד"ה ועם כל), רבינו בחיי (בראשית א, כח ד"ה ויברך, שמות כג, ה ד"ה עזוב תעזוב), רי"ף (שבת נא ע"א בדפי הרי"ף ד"ה אמר רב יהודה), ר"ן (שם ד"ה צער), רא"ש (שבת פרק יח סי' ג, ב"מ פרק ב סי' כט), כס"מ בדעת הרמב"ם (הל' רוצח ושמירת הנפש פי"ג הי"ג), וכן למד הסמ"ע (חו"מ סי'

תורה לצער בעלי חיים, גם הדגים נכללו באיסור "צער בעלי-חיים"? כמו כן האם נתינת החכה בפי הדגים אכן גורמת להם צער?

א. ההשוואה בין דגים לשאר בעלי-חיים

1. איסור הרבעה והנהגה בשני מיני דגים

מצאנו בדברי חכמינו ז"ל שכל החיות והעופות הושוּוּ לכלל המצוות שנצטוו ישראל ביחס לבעלי חיים המפורשים בתורה. כפי ששינונו במס' בבא-קמא ופ"ה מ"ז: "אחד שור ואחד כל בהמה - לנפילת הבור, ולהפרשת הר סיני, ולתשלומי כפל, ולהשבת אבידה, לפריקה, לחסימה, לכלאים, ולשבת; וכן חיה ועוף כיוצא בהן. א"כ, למה נאמר שור או חמור? אלא שדבר הכתוב בהווה".

במשנה (שם) הוזכרו "אחד כל בהמה... וכן חיה ועוף כיוצא בהן....", אך לא צויין האם גם הדגים נחשבים כשאר בע"ח? כך גם היה נראה מדרשות הפסוקים שהובאו בגמ' (ב"ק נד ע"ב), שמהם למדנו רק על השוואת חיות ועופות לבהמות המפורשות בתורה. אולם בסוף הסוגיה אכן משווה הגמ' (שם נה ע"א) גם את הדגים לשאר בעלי חיים, לאיסור כלאי בהמה:

א"ר ירמיה אמר ריש לקיש: המרביע שני מינים שבים - לוקה? מאי טעמא? אמר רב אדא בר אהבה משמיה דעולא: אתיא למינהו למינהו מיבשה.

אלא שהגמ' הסתפקה מה דין "הנהגת כלאים" במשיכת קרון ע"י דג ובהמה:

ערב ס"ק יב וס"ק טו) בדעת הרמב"ם (שם) והשו"ע (חו"מ סעי' ערב סעי' ח-ט). וכן כתב הרמ"א (חו"מ ס' ערב סעי' ט בהגה) לעניין חיוב פריקה מבהמה של גוי ש"יש אומרים לפרוק חייב אפילו אין העובד כוכבים שם, משום צער בעלי חיים דהוי דאורייתא", וכפי שדייק הגר"א (חו"מ ס' ערב סעיף ט) מדבריו.

אכן דעת האור שמח (הל' שבת פרק כה הכ"ו) בדעת הרמב"ם (שם) ש"צער ב"ח לאו דאורייתא....", וכן כתב הגר"א בדעת השו"ע (חו"מ ס' ערב סעי' ח).

2. לדעת הר"י בתוס' (שם ד"ה המרביע) הגירסא בגמ' היא: "המנהיג שני מיני דגים שבים לוקה", כיוון שמבואר בירושלמי (כלאים פ"א ה"ו) **שלא תיתכן מציאות של הרבעת שני מיני דגים**. אכן בהמשך הדברים מקיימים התוס' את הגי' כיוון שלדעתם הגמ' עוסקת באיסור הרבעת כלאים בשני מינים של בע"ח ימיים, ואינה מתייחסת לדגים עצמם שאותם אכן להרביעם.

בעי רחבה: המנהיג בעיזא ושיבוטא, מהו? מי אמרין: כיון דעיזא לא נחית בים ושיבוטא לא סליק ליבשה - לא כלום עביד, או דלמא השתא מיהת קא מנהיג?...".

הסברא לאסור נובעת מכך שקיים איסור "כלאי בהמה" בשני מיני דגים, אולם הצד להתיר, משום שעז ודג, הם שני מינים שאינם יכולים לחיות יחד באותו מקום; לפיכך יתכן שהעובדה שהם מושכים יחד קרון, אינה נחשבת לאיסור "הנהגה בכלאים"³.

2. נתינת מזונותיו לדגים קודם שיאכל

למרות שההשוואה בין דגים לשאר בעלי-חיים נתפרשה בסוגיה (שם) רק ביחס לאיסור כלאי-בהמה של הרבעת והנהגת כלאים, דייקו התוס' (בבא-קמא נה ע"א ד"ה המנהיג) שמדובר בהשוואה עקרונית לכל דיני התורה, כלשון התוס':

כי היכי דילפינן כולהו משבת הכי נמי ילפינן שבת בהמתך בהמתך מהרבעה לאסור דגים בשבת במלאכה והדר ילפינן כלאים דהנהגה משבת.

מדברי התוס' הללו הסיק רבי יעקב עמדין (שו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' יז) שדגים הושוו לשאר בעלי החיים לכל דיני התורה, ומכללם גם לעניין איסור צער בעלי-חיים. לפיכך, אדם המחזיק דגים ברשותו, חייב להאכילם קודם סעודתו, כפי שהוא חייב להאכיל את הבהמות החיות והעופות שברשותו קודם סעודתו⁴.

3. כלומר, הספק הוא האם איסור הנהגת כלאים שנאמר בפסוק: "לא תחרוש בשור ובחמור יחדיו", נאמר רק ביחס לבע"ח שתיתכן מציאות עקרונית של איסור הרבעת כלאים? ובדג ועז שלא תיתכן בהם מציאות זאת בשום אופן - לפיכך איסור הנהגת כלאים לא קיים לגביהם. או שמא אין קשר בין שני האיסורים. ספק זה לא נפשט בגמ' ומספק יש להחמיר כפי שפסק הרמב"ם (הל' כלאים פ"ט ה"ח): "ואסור להנהיג בהמה מן היבשה עם חיה שבים כגון עז עם שבוט ואם עשה פטור".

4. יש לציין שמדברי התוס' (ב"ק נה ע"א ד"ה המנהיג) שדגים מגודרים כ"בני מלאכה", הוכיח המור וקציעה (שם) שאף אם נאמר שהחייב המוטל על אדם להאכיל את בהמתו קודם סעודתו, נאמר רק ביחס לבהמות וחיות שהן בנות מלאכה, הרי אף הדגים בכלל זה, שהרי באופן עקרוני הם בני מלאכה. אכן, ההבנה הפשוטה של המור וקציעה, שהחייב להאכיל בהמה וחיה שברשותו קודם סעודתו - נובע מאיסור "צער בעלי חיים", אינה מוסכמת על כל הפוסקים. כפי שמציין בשו"ת משנה הלכות (ח"ו סי' רטז) בשם ה"יד אפרים" (או"ח סי'

בשורת משנה הלכות (ה"ו סי' רטז) מחדש חידוש נוסף, שמעצם העובדה שבהנהגת שני מיני דגים עוברים על איסור "כלאי בהמה", מוכח שהדגים נכללים באיסור "צער בעלי-חיים". זאת עפ"י דעת ספר החינוך (מצווה תק"נ) שאיסור "כלאי בהמה" נובע מאיסור "צער בעלי-חיים".

אכן בסיום דבריו הוא מבאר שגם בלא ההוכחה הלמדנית הנ"ל, הדבר ניתן להיאמר מסברא פשוטה, שהיות שאסור לצער בעלי חיים, פשוט שגם דגים אסור לצער! שהרי "בפוסקים הוזכר סתם צער בעלי חיים לכל הנבראים ומאי שנא דגים משאר יתושים...!?"

בנוסף לכל האמור צריך לציין שהשאלת יעב"ץ, וה"משנה הלכות", דנו בשאלה האם קיימת חובה על האדם להאכיל דגים לפני סעודתו, היות ובנוגע לשאלה זו קיימת סברא לקולא כפי שהאריך השאלת יעב"ץ (שם) שהחובה להאכיל בע"ח קודם הסעודה, נאמרה רק ביחס לבע"ח המשרתים את האדם המוגדרים כ"בני מלאכה" (להלן: יצרניים). לפיכך היה צריך השאלת יעב"ץ להוכיח שגם גים מוגדרים בהלכה כבע"ח יצרניים. אולם כאשר מדובר בפגיעה או בצער פיזי שאדם עושה בידי לב"ח, נראה שאין חילוק בין בע"ח יצרניים, לאלו שאינם יצרניים, ושם קיימת הסברא הפשוטה שכתב המשנה הלכות; ש"גם בפוסקים הוזכר סתם צער בע"ח לכל הנבראים ומאי שנא דגים משאר יתושים...!", אלא שכפי הנראה תוך כדי עיון בדברי הפוסקים נראה שקיימת סברא לכאורה שיש בה אולי מן הקולא ביחס לאיסור צער בע"ח של דגים, כפי שיתבאר.

ב. ההבדל בין אכילת בשר לאכילת דגים

1. אכילתם ללא שחיטה ואיסור "אבר מן החי" בהם

כידוע דגים כשרים מותרים באכילה ללא שחיטה; ולמדו זאת חז"ל מלשון הפסוק (במדבר י"א): "הצאן ובקר ישחט להם אם את כל דגי הים יאסף להם", שהכוונה

קס"ז) שהביא טעם נוסף לדין זה: "משום דכל אדם אין להחזיק עצמו לזכאי שפעמים אין לו זכות רק שאוכל בזכות הבהמות כדאיתא במדרש בעובדא דאלכסנדר ואמר התם מקרא דאדם ובהמה וכיון שאוכל בזכות הבהמה ראוי להקדימה תחלה...ולפ"ז ודאי אין נפ"מ בין בהמה לדגים לכו"ע...".

לומר שדגים אינם טעונים שחיטה אלא "באסיפה בעלמא סגי להו" (חולין כז ע"ב),⁵ וכן פסק הרמב"ם (הלכות שחיטה פ"א ה"ג):

דגים וחגבים אינן צריכים שחיטה אלא **אסיפתן היא המתרת אותן**, הרי הוא אומר הצאן ובקר ישחט להם ומצא להם אם את כל דגי הים ייאסר להם אסיפת דגים כשחיטת בקר וצאן.

מלשון הרמב"ם משמע שלא רק היתר אכילת דגים ללא שחיטה למדנו מכאן, אלא גם שמוותר לאכול דגים חיים. אולם דעת ההגהות מיימוניות (שם אות ג) **שאכילת דגים חיים יש בה משום איסור "בל תשקצו"**.

השו"ע (וירה דעה סימן יג סעיף א) פסק להלכה כלשון הרמב"ם: "בהמה, חיה ועוף טעונין שחיטה; דגים וחגבים אין טעונין שחיטה".

אך הרמ"א הוסיף (בהגה שם) את לשון ההגהות מיימוניות, וכתב: "ומותר לאוכלם מתים או לחתוך מהם אבר ולאכלו, אבל אסור לאכלן חיים משום: **בל תשקצו**". אמנם הרמ"א לא ציין שזה משום שיש איסור "צער בעלי חיים" בדגים. אחת ההשלכות המעשיות היוצאות משאלה זו הייתה מדוע לא מצאנו בהלכה הגבלה שלא להסיר קשקשים מדגים חיים?⁶

2. היתר הסרת קשקשים מדגים והימנעות מריטת נוצות מאוזות

תחום נוסף שנידון בפוסקים הנוגע לאיסור "צער בע"ח" היה הסרת נוצות מאוזות חיות, צדדי הספק הם האם מותר משום שהדבר נעשה לצורך אכילה, או שמא יש גבולות להיתר זה; על כך הרחיב בשו"ת תרומת הדשן (פסקים וכתבים סימן קה) ומסקנתו "דאין אסור משום צער בעלי חיים אם הוא עושה לצורכיו ולתשמישיו. דלא

5. אע"פ שגם ביחס לשליו נאמר (במדבר י"א) "ויאספו את השליו", ושליו חייבים לשוחטו, הגמ' מחלקת ש"התם (בשליו) לא כתיבא אסיפה במקום שחיטה דאחריני, הכא כתיבא אסיפה במקום שחיטה דאחריני, וביאר רש"י (שם ד"ה הכא) את החילוק בין השליו לבין הדגים, שאצל הדגים "כתיבא אסיפה דידהו אצל שחיטת בהמה ומדשני בדיבוריה וכתיב בהו **אסיפה שמע מינה דוקא הוא**".

6. ניסוח זה מובא בפוסקים בהמשך, אם כי יש לציין שבימינו אכן נמנעים מלעשות פעולות אלו בדגים לפני המתתם.

נבראו כל הבריות רק לשמש את האדם....". יסוד זה הוא מוכיח מדברי חז"ל בכמה מקומות, אך הוא מוסיף שלמרות זאת:

העולם נזהרים ונמנעים, ואפשר הטעם לפי שאינו רוצה העולם [לנהוג] מדות אכזריות נגד הבריות, שיראים דילמא יקבלו עונש על ככה. כדאשכחן פ' הפועלים (ב"מ פה ע"א) גבי רבינו הקדוש בהוא עגלא דתלא לרישה בכנפיה, דרבי אמר: "זיל לכך נוצרת", ואע"ג דהיתר גמור הוא לשחוט העגל לאכילתו, אפ"ה נענש וקבל יסורין על ככה....

על פי זה פסק הרמ"א (אבן העזר סי' ה סעי' יד בהגה):

...כל דבר הצריך לרפואה או לשאר דברים, לית ביה משום איסור צער בעלי חיים ולכן מותר למרוט נוצות מאווזות חיות, וליכא למיחש משום צער בעלי חיים, ומ"מ העולם נמנעים דהוי אכזריות".

3. המנמקים את ההיתר משום שאין "צער בעלי חיים" בדגים

על פי האמור לעיל פסק בשו"ת שיח יצחק (סימן שפ"ז), שמותר להסיר קשקשים מדגים חיים, לדעתו מקרה זה שונה מהסרת נוצות מאווזות חיות שאסר הרמ"א (אהע"ז סוף סי' ה) למעשה. משום שלדעתו יש מקום להקל באיסור "צער בעלי חיים" בנוגע לדגים. את דבריו הוא מוכיח מכך שהרמ"א (יו"ד סי' יג סעי' א בהגה) נימק את האיסור לאכול דגים חיים רק משום "בל תשקצו", ולא משום איסור "צער בעלי חיים". בדבריו הוא מסתמך על ספר יד יהודה (יו"ד סי' יג) שהתיר אפילו לחתוך חתיכה מדג חי אם קיים צורך רפואי באכילה כזו. לדעתו, העובדה שלא חיובה התורה לשחוט דגים לפני האכילה, מהווה הוכחה שאין איסור צער בעלי חיים בדגים. סברתו מתבארת עפ"י דברי הפמ"ג שחיוב שחיטה ואיסור אכילת "אבר מן החי" נובעים מאיסור צער בע"ח, ולפי זה העובדה שמותר לאכול דגים ללא שחיטה, ומותר לאוכלם חיים, משמעותה שגם אין בהם איסור "צער בעלי-חיים".

אלא שלכאורה ראייתו מדברי הרמ"א שאין איסור "צער בעלי חיים" בדגים - אינה מובנת. הרי הרמ"א (יו"ד סי' יג סעי' א) כתב במפורש: "ומותר לאוכלם מתים או לחתוך

7. ר' יצחק ב"ר ישעיה יששכר בער ווייס הי"ד מגדולי רבני הונגריה; תלמידו של בעל ה"שבט סופר", וידידו של הרב יששכר שלמה טייכטהל הי"ד בעל שו"ת 'משנה שכיר' ומחבר הספר 'אם הבנים שמחה', נהרג בשואה על ידי הנאצים ימ"ש בשנת תש"ב.

מהם אבר ולאכלו". כלומר, הוא התיר לקיחת אבר מדג חי לצורך אכילה, ובמציאות כזאת גם בשאר בעלי חיים קיי"ל שאין איסור "צער בעלי חיים" כדברי תרומת הדשן הנ"ל.⁸

בהמשך דבריו מביא השיח יצחק שני הסברים נוספים בשם רבי אלעזר לעוו זצ"ל מאוונגוור מדוע להקל בהסרת קשקשים מדגים חיים:

נימוק ראשון: הסרת הקשקשים מדגים אינה מכאיבה להם, כיוון שהם יורדים בקלות, בשונה מהסרת נוצות מעוף חי, אשר מכאיבה להן.

נימוק שני: אין איסור צער בעלי חיים בדגים, והראיה לכך שהתירו לחתוך מהם אבר חי.

הוא מוסיף שגם אין בכך אכזריות משום שהדגים אינם משמיעים קול. לדבריו, אכזריות נקבעת לפי תחושת האדם, וכיוון שהדג אינו צועק כשמורידים ממנו את הקשקשים, אין הדבר גורם לאדם להיות אכזרי.

מתוך דבריהם יוצא שסיבת ההיתר להסיר קשקשים הוא משום ש"אין איסור צער בעלי חיים", נוגע לדגים. אולם על כך ישנן מס' שאלות כפי שיתבאר.

4. המנמקים את ההיתר משום שזה לצורך אכילה

בשו"ת משנה הלכות (ה"ו סי' רטז) מקשה על הנחת היסוד שהקולא באכילת אבר מן החי בדגים נובעת מכך שאין לגביהם איסור "צער בעלי חיים", והוא מביא שתי ראיות שאין קשר בין הדברים:

א. מותר לחתוך אבר מ"בן פקועה" אעפ"י שיש לו מכך צער.⁹

8. כפי שביאר ה"יד יהודא" (שם) שמכך שהתיר הרמ"א לקיחת אבר מדג חי לרפואת אדם, אין ראיה שאין איסור צער בע"ח בדגים, משום ש"כל שצורך האדם כן - אין חוששין לצער בע"ח". אם כן הוא הדין שזה יכול להיות הנימוק להיתר הרמ"א לחתוך אבר לצורך אכילה!! אמנם ניתן היה לחלק שהצורך הרפואי הוא דווקא שהחתיכה תהיה מדג חי, ואילו בצורך אכילה אין נפק"מ אם הדג חי או מת, ולכך אין זה נקרא צורך. אך ודאי שלא ניתן להביא ראיה שהרמ"א מתיר צער בעלי חיים בדגים סתם, שהרי כל היתרו הוא, לקיחת אבר מדג חי לצורך אכילה דווקא. וכונתו לומר שבלאו הכי הדבר אסור משום "צער בעלי חיים". ומה שהוצרך הרמ"א לציין זאת במפורש; או ללמד שזה עצמו יסוד ההיתר, או ללמדנו שאין הדבר נחשב לאכזריות אשר אסורה גם כשהיא לצורך אכילה, כפי שיתבאר בהמשך.

9. דבריו נכתבו בתשובה לבעל ה"שיח יצחק", והוא הביאם בהמשך דבריו.

10. כוונתו למה שפסק השו"ע (יו"ד סי' יג סעי' ב): "השוחט את הבהמה ונמצאת כשרה, ומצא

ב. מותר לחתוך אבר מבהמה מפרכסת אחר שחיטה, למרות שהיא מוגדרת כבהמה
 חיה לכל דבריה¹¹, ושבדאי היא מצטערת מכך.
 לאור זאת, מסכם המשנה הלכות (שם) שחייבים לומר שהיסוד להיתר להוריד
 קשקשים מדגים חיים, הוא משום שהדברים נעשים לצורך אכילה.
 לפי דבריו בני אדם נמנעו ממריטת נוצות של אווזים חיים, משום האכזריות
 שבדבר, כפי שכתב הרמ"א (אהע"ז סי' ה סעי' יד בהגה), אך אילולא כן הדבר היה מותר
 משום שזה צורך אכילה. לפיכך, אף הסרת הקשקשים בדגים חיים מותרת למרות שיש
 בהם "צער בעלי חיים", כיוון שהסרת הקשקשים נעשית לצורך אכילה, ואין הדבר
 מהווה אכזריות כמבואר לעיל.

סיכום:

ישנן פוסקים שכתבו במפורש שיש איסור "צער בעלי חיים" גם ביחס לדגים כמו
 לבעלי חיים אחרים. כשהקולות שהתירו לצערם זהו לצורך אכילה, או צורך פרנסה.
 מאידך, יש פוסקים שסוברים שבדגים אין איסור "צער בעלי חיים".

5. דעת החוקרים על חוש הכאב של הדגים

פעם רווחה התפיסה בקרב אנשי המקצוע שכיוון שהמוח של הדגים אינו מפותח,
 על כן גם מערכת העצבים שלהם פחות רגישה, ואינם רגישים לכאבים. לאחר
 ניסויים חוזרים ונשנים שנעשו בדגים בשנים האחרונות על ידי חוקרים למדעי

בה עובר בן ח' בין חי בין מת, או בן ט' מת, מותר באכילה ואינו טעון שחיטה", וכתב הט"ז
 (שם ס"ק ג) שהחידוש בדבר הוא "דאין בו איסור אבר מן החי ומותר לאוכלו אפילו חתך
 ממנו בזמן שהוא חי עדיין וכיוצא בזה מצינו בפ"י רש"י בסוף פרק רבי עקיבא שכתב דאין
 בו משום איסור אבר מן החי כיון דאין טעון שחיטה אלא שיש בו משום בל תשקצו כו' עכ"ל
 וכאן אין בו משום בל תשקצו דשקיל ליה בעודו חי ומבשלו דאי היה בו משום אבר מן החי
 היה אסור כיון שחתכו בעודו חי", והמשנה הלכות הביא עוד פוסקים שכתבו כן.
 11. המשנה הלכות מביא מס' מקורות לכך שמפרכסת נחשבת כבהמה חיה, ונביא חלק מהם:
 במס' חולין (ל ע"א) נאמר: "שחט בה שנים או רוב שנים ועדיין היא מפרכסת - הרי היא
 כחיה לכל דבריה", וכן פסק הרמב"ם (הל' ערכין פ"ה הי"ג) שפסק: "שחט בה שנים או רוב
 שנים ועדיין היא מפרכסת הרי היא כחיה לכל דבריה ונערכת והרי היא בכלל והעמיד
 והעריך עד שתמות", וכן פירשו התוס' בכמה מקומות (חולין ב' ע"ב ד"ה ובמוקדשין, ל' ע"א
 ד"ה והא תנן, ערכין ד ע"א ד"ה ולא אוציא את הגוסס).

החיים ברחבי העולם; מתחזקת התפיסה שהתגובות של דגים לפעולות הגורמות לכאבים זהה לתגובות של בעלי חיים אחרים. לפיכך ברור שהכנסת חכה עם קרס לתוך הפה של הדג, אמורה לגרום לו כאבים חזקים, ולעתים היא עלולה לגרום לו דימום בפה, דבר שימנע ממנו לאכול גם לאחר החזרתו לבריכה, כך שבחלק מהמקרים הדגים מתים לאחר מכן גם כשמחזירים אותם לבריכה.

6. ציד בחכה למטרת הנאה

אם נבחן את הדברים לאור מה שביררנו לעיל, יוצא:

- א. לסוברים שיש "יסור צער בעלי חיים" בדגים, ודאי שאסור לדוג בחכה למטרות הנאה, אלא לצורך אכילה כפי שכתב בשו"ת משנה הלכות (חי"ב סי' תל): "פשוט דהיכא דרוצה לתפוס דגים ליכא משום צעב"ח דכל שצריך לאדם ליכא משום צעב"ח והכי נמי תופס הדג לאכול..."¹². וכן אם הדבר נעשה למטרות רפואיות לאנשים מוגבלים, בדומה למה שכתב ה"ד יהודא", בהיתר אכילת אבר חי לצורך רפואה.
- ב. גם הפוסקים שכתבו שאין איסור "צער בע"ח" בדגים, הם כתבו כן ביחס להסרת קשקשים מדגים חיים לצורך אכילה, והם לא התירו במפורש לצער דגים לצורך הנאה גרידא. בעיקר משום שפגיעה בבעלי חיים ללא תועלת אמיתית לאדם; נחשבת לשלילית בעיני חז"ל אף במקרים שאין בכך איסור צער בעלי חיים; משום שהיא נוגדת את מידת הרחמנות של עם ישראל¹³.

12. וכן כתב הרב יהודה עמיחי שליט"א ("אמונת עתיד" 11; תמוז-אב תשנ"ו) שמוותר לדוג בחכה רק לצרכי אכילה, אמנם עי' תגובת הרב יעקב אפשטיין שליט"א (אמונת עתיד 12; אלול תשנ"ו-תשרי תשנ"ז) שדעתו להתיר משום שזה צורך הרגעה, ולענ"ד לפי המובא כאן שהדבר גורם לעתים מוות לדגים בשלב מאוחר יותר, קשה להתיר זאת לצורך הרגעה.

13. ציד של בע"ח לצורך תענוג נחשב להתנהגות שאינה ראויה לאדם מישראל, כלשון הגמ' (ע"ז יח ע"ב): "דרש ר' שמעון בן פזי: אשרי האיש אשר לא הלך - לטרטיאות ולקרקסיות של עובדי כוכבים, ובדרך חטאים לא עמד - זה שלא עמד בקנגיון, ובמושב לצים לא ישב - שלא ישב בתחבולות", וכן בפסקי הרא"ש (מס' ע"ז פרק ראשון סי' יח), כך גם פסק האור זרוע (סי' פג אות יז) "מי שצד חיות בכלבים כעין שהעכו"ם עושין שלא יראה בשמחת לויתן", וכן פסק הרמ"א (או"ח סי' שטז סעי' ב בהגה). ויש שכתבו שהוא משום אכזריות; כדברי שו"ת נודע ביהודה (מהדו"ת יו"ד סי' י) "ולא מצינו איש ציד רק בנמרוד ובעשו ואין זה דרכי בני אברהם יצחק ויעקב...". וכן כתב רבי שאול הלוי מורטירא מחכמי איטליה בספרו גבעת שאול (וישב דרוש ט) על הפסוק "היה רועה את אחיו בצאן", וז"ל (שם מד ע"א): "...כי אומנותו של אדם מוכיח עליו. כי הנה עשו בהיותו בן ט"ו שנה היה איש יודע ציד איש

ג. איסור "צער בעלי חיים" הוא איסור תורה לדעת הרבה פוסקים¹⁴; משום כך אף אם נבאר שלדעת חלק מהפוסקים מותר ציד לצורך הנאה, הרי שזאת מחלוקת באיסור תורה, ובמקרה זה הכלל הוא ש"ספק דאורייתא לחומרא".

ד. לפיכך נראה שמותר לדוג דגים בחכה רק לצורך אכילה או צרכים רפואיים וכדו', אך אסור לעשות כן לצורך הנאה מעצם מעשה הדייג.

שדה.... ואולם יעקב היה איש תם יושב אהלים. וכן ביוסף היה אומנותו אומנות שלום הפך אומנות עשיו "היה רועה את אחיו בצאן".... כי הצדה יהיה דוגמת המלכים העושים כי ילכדו החיות וימיתום ויגירו בהם את הכלבים בלי חמלה. ועל כן הוא אסור בתורתנו כי ממנו תולד האכזריות.... ואולם המרעה רמז לטוב ההנהגה והוא דוגמת מלך הצדיק כי לכן מנהיג העם נקרא רועה". וכן כתב בשו"ת שמש צדקה (ו"ד סי' נז, הובאו דבריו גם בספר פחד יצחק - ערך צחוק) שנשאל אודות "אנשים ההולכים לצוד ציד חיה או עוף בכלי זין אם יש איסור בדבר בעשותם נבלה בידים.... ואנשים שעושים הן לשחוק ולטייל בעלמא אם גם עליהם תעבור כוס האיסור או לא?; ואחר הנימוקים שכתב הרב השואל הוא משיב: והסכמתי לאסור מן הטעמים ההם ומשום תפיסת אומנותו של עשיו הרשע וקניית מידת אכזריות להמית בריותיו של הקב"ה על לא דבר ומשום מושב לצים....". אכן אי אפשר להתעלם מהעובדה שבאופן ישיר כל המקרים שדנו בהם הפוסקים הנ"ל עוסקים בציד אכזרי, בו החיה מתה תוך כדי הציד; שלא כמו במקרה הנידון שהדגים מוחזרים לבריכה. אך מנימת דבריהם עולה שבכלל אין זה מן הראוי שאדם מישראל יצוד בע"ח ללא תועלת חיונית לאדם. ולעתים כפי שנתבאר לעיל דווקא במקרה המדובר כאשר הדגים נשארים בחיים הטעמים הנ"ל נוספים על איסור צער בעלי חיים כפי שנתבאר, ולעתים הם מתים תוך צער אחרי החזרתם לבריכה מכיוון שאין להם יכולת לאכול. וראה בהרחבה בנידון במאמרו של ד"ר מיכאל ויגודה "על הציד במשפט הישראלי ובמשפט העברי" מכללת שערי משפט, פרשת האזינו תשס"ד גיליון 51.

14. כמבואר לעיל (במבוא הע' 1).

הרב דוד אייגנר

תחמיץ דגן בפסח¹

ראשי פרקים:

מבוא

פתיחה

- א. תהליך הכנת התחמיץ מבחינה מדעית
 - ב. שלב קצירת התחמיץ, ומשמעותו מבחינת איסור חמץ
 - ג. נתינת גרעיני דגן לבהמתו בפסח
 - ד. הגדרת חמץ
 - ה. חשש הרטבת התבואה
 - ו. גרעין החיטה – לענין הגדרתו כמי פירות
 - ז. מי פירות
 - ח. דיון בדעת הסוברים שאין לערב מי פירות וחטים
 - ט. שימור התחמיץ
 - י. מעמד המלח
 - יא. החמצה לאחר סיום התסיסה
 - יב. הדרכה מעשית
- סיכום

מבוא:

האכלת הפרות במזון כשר לפסח היא סוגיה בעלת משמעות כלכלית רבה, וזאת משום שהחלפת המזון בסוג מזון אחר גורמת לירידה משמעותית בחלב למשך כמה

1. ברצוני להודות לרבים שאיתם התייעצתי בכתיבת מאמר זה, בראשם לרב יהודה עמיחי שליט"א, לרב זאב וויטמן שליט"א, וכן לפרץ שורק רכז מזון בהתאחדות מגדלי הבקר ורכז משקי הדרום וכן לד"ר יהושע מירון ופרופ' צבי ווינברג ממכון וולקני.

ימים. הן לפני פסח בהעברה למזון כשר לפסח והן לאחריו בחזרה למזון קבוע.² התחמיץ שמקובל לתת במשך השנה הוא תחמיץ דגן³, וזאת משום שמדובר בגידול בעל (הגדל בחורף) שאינו דורש השקיה, חליפיו לפסח הם תחמיץ תירס, או סורגום.

הבעייתיות בתחמיץ תירס מבחינה מעשית (בנוסף לתוצאות הירידה הראשונית בחלב) היא, שמכיוון שגידול זה הוא גידול קיצי הוא דורש כמות מים גדולה, ולעומת דגן וסורגום שהם גדולי בעל) ובשנים האחרונות בשל העלות הגבוהה של המים, כדאיותו הכלכלית מוטלת בספק.

כמו כן, הסורגום, על אף שהוא גידול בעל, ההכנה לגידול זה חייבת להיות מדוקדקת, וזריעתו חייבת להתבצע לפני הגשם האחרון (המלקוש), וישנה בעייתיות לכוון זאת במדויק.⁴

פתרון נוסף שקיים הוא קצירת תחמיץ דגן בשלב שלפני הפריחה⁵, שלב שבו ודאי אין אפילו הכנה לגרעין, וודאי שהירק מצד עצמו לא יכול להתחמיץ מבחינה איסורית.

הבעייתיות בפתרון זה הוא, שהוא דורש בדיקה מקדימה של השטח, וידוא שאין בשטח חיטה שכבר פורחת. כמו כן קציר זה חייב להיעשות בשלהי החורף, בזמן שבו יתכנו גשמים רבים, ובזמן ירידתם לא ניתן לקצור את התחמיץ, וכך נוצר מצב בו החיטה פרוחה, ולא יהיה ניתן לקצור תחמיץ זה ככשר לפסח, וכן בקציר מוקדם ישנו הפסד גדול של המשקל ואחוז החומר היבש⁶.

2. אם כי ישנם מרכזי מזון גדולים שבהם ניתן לעשות את ההעברה באופן הדרגתי במשך מספר ימים – כך שהירידה בחלב אינה משמעותית – הערת הרב ויטמן.
3. חיטה בדרך כלל, אם כי לעיתים קוצרים גם שיבולת, קטניות כגון בקיה ופלי אינם נוחים להחמצה.
4. לסורגום ישנם חסרונות נוספים כגון: רגישות לרביצה ומתוך כך לפחיתת יבול, גבעולים עבים וכבדים, תכולת חומר יבש בנוף בעת הקציר נמוכה, ראה "גישות חדשות לגידול סורגום איכותי למספוא ויישומן, תוך שימוש בקווים חדשים וזנים קיימים". מאת א. כרמי, נ. אומיאל, א. הגלעדי וי. מירון, באתר התאחדות מגדלי בקר.
5. עם זאת, במקומות בהם משקים את הסורגום מצטרפת גם כן העלות הכלכלית של המים – דבר המפחית את כדאיות גידולו.
6. על השלב בגידול החיטה ממנו והלאה היא ראויה להתחמיץ, נעמוד להלן.
6. הערת הרב ויטמן.

פתיחה

מטרת מאמר זה היא לבחון את מעמדו ההלכתי של תחמיץ דגן והאם ניתן להאכילו בפסח.⁷

השאלה שיש לדון בה היא האם גרעין החיטה המוחמץ למאכל בהמה דינו כחמץ לעניין פסח; שאלה זו מתפרטת לשני חלקים: א) האם התהליך הכימי שהתחמיץ עובר בשעת החמצתו על ידי הכנסתו לבור התחמיץ הוא תהליך שמגדירו כחמץ לעניין פסח. או שמא תהליך ההחמצה בבור התחמיץ שונה מתהליך יצירת חמץ הנאסר בפסח. ב) האם יש לחשוש להרטבת התבואה בשלב הכנסתה לבור - הלחות הטבעית של התבואה (כ 70%), ירידת גשם בשעת הקציר, טל שעל התבואה, וכן האם שימורו של התחמיץ על ידי מיץ הדורים, המים שבהם שטפו את הפרי, ופיזור מלח עליו גורמים גם כן לחמוצו.

יש לציין שההגדרה הכימית של התחמיץ, שונה מהגדרתו ההלכתית, וכן השם - תחמיץ נובע מהחמיצות של התהליך ולא מחמץ.

א. תהליך הכנת התחמיץ מבחינה מדעית⁸

ראשית יש להבין מהו התהליך שאותו עובר התחמיץ בשעת הכנסתו לבור.

תהליך זה מתחלק לשני שלבים מרכזיים:

השלב הראשוני בהכנת תחמיץ, לאחר קצירת הירק (על ידי מקצרה), הוא קציצת הירק (על ידי קומביין) לחתיכות שאורכן הוא כ-5-4 ס"מ⁹, לאחר מכן בבור התחמיץ הירק נכבש בעזרת כלים כבדים כדי למזער כיסי אוויר, פיזור חומר משמר על גבי

7. יש לציין שעל אף שדנו בשאלה זו בעבר, ראה למשל: תחומין ט, הרב שמואל דוד: 'תחמיץ חיטה ברפת בפסח', שו"ת מעשה חושב ח"ו סי' ג: 'תערובת תחמיץ דגן לבהמות בפסח', מ"מ החידוש המציאותי שקיים כיום הוא אופן שימורו של התחמיץ, ראה על כך בהמשך. כמו כן, קציר זה מתבצע לפני פסח, לפני זמן הבאת העומר, בשאלה זו דנו רבים ראה למשל הרב יעקב אריאל שליט"א אמונת עתיד מס' 9, הרב יעקב אפשטיין אמונת עתיד 66, ונטו להקל בכך, שניתן לקצור את תחמיץ החיטה לפני פסח.

8. בכתיבת פרק זה נעזרתי רבות במאמרים הבאים: השפעת תוספי תחמיץ לירק חיטה, על הרכב כימי ונעכלות, פרופיל החמצה ועמידות לחשיפה אירובית.

וכן - כיצד מתקיימים תחמיץ חרפי משובח - משק הבקר והחלב מס' 29, מצגת נשימה ותסיסה.

9. יש לציין שבגודל כזה של חיתוך, אף חלק מסוים מהגרעינים נחתך.

התחמיץ (מלח או קליפות הדורים) ועל גביהם יריעת ניילון אטומה המונחת בהידוק על הערימה, על מנת למנוע נוכחות אוויר וחדירת מים. אחוז החומר היבש המיטבי בתבואה נע בין 30% ל-35%. השלב השני מתחיל לאחר אטימת החומר, כשמתחילה פעולת ההחמצה-**התסיסה**.

מרגע שחומר אורגני נמצא בסביבה חסרת חמצן, מתרחש תהליך כימי בחומר; בכל חומר מן החי קיימת אוכלוסיית חיידיקים פעילה, שמהווה חלק בלתי נפרד מהפעילות התקינה של חי האורגניזם.

עם העלמות החמצן מהסביבה, אוכלוסיית החיידיקים האירוביים¹⁰, מתחילה להצטמצם במהרה. ככל שהשהיה בסביבה נטולת החמצן מתארכת, אוכלוסיית החיידיקים האנאירוביים¹¹ שהייתה בדרך כלל זניחה, מתחילה לשגשג, כשהתנאים האופטימאליים עבורם הם רטיבות בשיעור של 65% - 70%.

תהליך ההחמצה שמתרחש בתוך בור התחמיץ הוא תהליך של תסיסה. התסיסה היא: "תהליך של חילוף חומרים המתרחש ע"י מיקרואורגניזמים¹² בנוכחות חמצן או בהיעדרו, המיקרואורגניזמים ניזונים מחומר המזון ומפרקים את התרכובות האורגניות (הסוכרים הקיימים בצמח) לצורך הפקת אנרגיה, בתהליך זה הגלוקוז (שבצמח) מתפרק, נפלט חום ונוצרת חומצה לקטית"¹³.

לאחר כשבועיים תהליך ההחמצה מסתיים עכב עלייה ברמת החומציות (4-3)•¹⁴, ברמה כזו של חומציות אין יכולת ליצורים חיים להתפתח, לכן כל החיידיקים מתים וכך בתנאים אופטימאליים התחמיץ יכול להישמר למשך שנים, וערכיו התזונתיים לא נפגעים.

10. ארוביים- אוירניים, חיידיקים שדרוש חמצן לפעולתם וללא חמצן אינם יכולים לתפקד.
11. אנארווביים - אל אוירניים, שאינם מתבססים על חמצן וכשהם באים במגע עם חמצן אינם יכולים לתפקד.
12. מיקרואורגניזמים- יצורים חיים זעירים.
13. הגדרה זו של התסיסה נלקחה מויקיפדיה ערך תסיסה. חומצה לקטית- חומצת חלב- חומר שנוצר כתוצר סופי של חילוף חומרים של גלוקוז בהיעדר חמצן. חומצה זו היא חומר משמר חשוב.
14. עלייה זו יכולה להתבצע רק לאחר שכל הסוכרים המצויים בחומר התפרקו.

כל חשיפה של החומר לחמצן גורמת להתפתחות מחודשת של חיידקים אירוביים, הגורמים לקלקול התחמיץ, כל מגע עם מים גורם אף הוא לתהליך זה¹⁵, חשיפה זו גורמת לעיפוש ולקלקול¹⁶.

על כן, כל עוד ישנם סוכרים בתבואה, ולא תהיה הפרעה לתהליך התסיסה תהליך זה ימשיך¹⁷. בסיומו של תהליך התסיסה כל הסוכרים בתבואה ינוצלו, ולא תהיה אפשרות לפתח בתבואה תהליכי יצירת בצק.

זאת משום שכדי ליצור התפחה של הקמח, השמרים זקוקים לגלוקוז כדי ליצור נשימה תאית, ומכיוון שהתסיסה האנארובית פירקה את כל הגלוקוז הקיים בצמח ובגרעינים, אין שום אפשרות לחיידקים אחרים להתפתח.

כמו כן, תהליך התסיסה גרם לפירוק של כל חלבוני התשמורת שבגרעין וחלבון הגלוטן) ולכן הם אינם יכולים לתפוח¹⁸.

כפי שכותב ד"ר זקס:

נמצא כי הזרעים שהוצאו מהתחמיץ ספגו מעט מים בהרטבתם, אך איבדו כושר נביטה, ולקו מבחינת תכונות החיטה הקשורות להכנת לחם- ירדה פעילות עמילז, והתפרקו בהם החלבונים, ובפרט חלבוני אפיה. בהכנת מאפה נמצא כי נפגעו התפיחה והגמישות, הופיעו סידוק

15. תהליך זה מתרחש לאחר מספר קצר של ימים.

16. חשיפה זו יכולה לגרום אך ורק להתיישבות של שמרים ופטרייות על גבי התחמיץ, ולא להתחיל מחדש את תהליך נשימת התא, משום שהפעילות האנאירובית גרמה לכך שנשימה תאית שוב לא תוכל להתבצע.

17. זאת משום שכל עוד ישנם סוכרים, רמת ה- • מאפשרת התפתחות של חיידקים אלו.

18. מתוך: THE USE OF SDS POLYACRYLAMIDE GEL ELECTROPHORESIS FOR DETECTION OF PROTEIN: DEGRADATION DURING SILAGE FERMENTATION, Israel J. of Plant Sciences 2000, העת

48. המחקר נעשה ע"י חוקרי המכון לגד"ש במינהל המחקר החקלאי: שמואל גלילי ויואל

לשם, ופרופ' צבי ויינברג ממכון וולקני חוקר "שימור מספוא על ידי החמצה".

יש לציין שהגלוטן הוא חלבון התשמורת המרכזי הקיים בגרעין, באופן עקרוני, מטרתו היא ליצור בבצק את יכולת התפיחה, כשהוא נהרס, או כשאיננו קיים, אין יכולת ליצור בצק, ומתוך כך חמץ בפסח.

כמו כן ניתן לומר, שמתוך דברים אלו מובן שהמשמעות המעשית של תסיסה אנאירובית היא כשל בישול או אפיה, משום שלאחר שתהליכים אלו בוצעו בחומר, לא יכולים להתבצע תהליכים נוספים בגרעין החיטה.

והתפוררות וצבע כהה, והתוצר נמצא בלתי כשיר למאכל אדם, אפילו בהכנת קמח איכותי¹⁹. יש לציין שמבחינה כימית התסיסה של התחמיץ דומה לתסיסה של הבצק, בשני המקרים החיידקים מנצלים את הסוכרים שבתאים.

ב. שלב קצירת התחמיץ, ומשמעותו מבחינת איסור חמץ

בפרק זה ננסה לברר מאיזה שלב בתהליך גידולה יכולה חיטה להחמיץ ולהיאסר בפסח.

צמיחת גרעין החיטה נחלקת לשלושה שלבים: הבשלת חלב, הבשלת דונג והבשלה מלאה.

קצירת התחמיץ המיטבית מתבצעת בשלב שבו החיטה נמצאת בין השלב של סוף הבשלת חלב לבין תחילת הבשלת הדונג, שלב זה הוא כחודש לאחר ההשתבלות²⁰.

לאחר שהחיטה עוברת לשלב הבשלת דונג והבשלה מלאה, אחוז החומר היבש הוא גבוה, ואין אפשרות להחמיץ את התבואה²¹.

בגמ' (פסחים מב ע"א) נאמר: "ואלו עוברין בפסח... עמילן של טבחים", ובאר רש"י במקום שעובר על עמילן של טבחים בבל יראה ובבל ימצא, ואם כן משמע שהוא חמץ. הגמרא בארה בהמשך (מב ע"ב) שעמילן של טבחים הוא "פת תבואה שלא הביאה שלישי שמניחה על פי קדירה ושואבת הזוהמא".

19. מתוך "הכנת תחמיץ חיטה בפסח ללא איסור חמץ", הליכות שדה מס' 101 מחברים:מ. זקס, י' קליין, ש. גלילי, יונית הבה, ש. כהן, י. לשם.

20. השתבלות- יציאת השיבולת מנדן העלה, לאחר שלב זה ישנו את שלב הפריחה השלב שבו יוצאים הפרחים משיבולת זו.

21. ראה: השפעת תוספי תחמיץ לירק חיטה על הרכב כימי ונעכלות, פרופיל החמצה ועמידות לחשיפה אירובית מאת: ר. סולומון, ג. עדין, ש. רווח, ג. ארונסון, מ. וסר, י. חן וצ. ויינברג עמ' 8, כמו כן יש לציין שישנם הבדלים בין הזנים, כשהזנים המבכירים מבשילים בשלב מוקדמים יותר ואילו האפילים מבשילים בשלבים מאוחרים יותר. בשלב הדונג קוצרים את החיטה עבור חציר, ובבשלות מלאה, הגרעינים נקצרים לצורך מאכל אדם/ בהמה/ או לזריעה בשנה הבאה, הגבעול והעלים נקצרים לקש.

וכן מובאת במשנה (חלה פ"א מ"ג) מחלוקת בין רבי אליעזר לחכמים האם תבואה שלא הביאה שליש חייבת בחלה, לדעת חכמים חייבת ולדעת רבי אליעזר אינה חייבת: "אלו חייבין בחלה ופטורים מן המעשרות... ותבואה שלא הביאה שליש ר' אליעזר אומר תבואה שלא הביאה שליש פטורה מן החלה".

ביאר הירושלמי (שם) את מחלוקתם: "מה טעמא דרבנין נאמר לחם בפסח ונאמר לחם בחלה מה לחם שנאמר בפסח דבר שהוא בא לידי מצה וחמץ אף לחם שנאמר בחלה דבר שהוא בא לידי מצה וחמץ, מה טעמא דרבי לעזר כתרומת גורן כן תרימו אותה מה תרומת גורן מפירות שהביאו שליש אף זו מפירות שהביאו שליש ולית לרבי לעזר לחם לחם אשכח תני בשם רבי לעזר אינה חייבת בחלה ואין אדם יוצא בה ידי חובתו בפסח".

מובן, שלדעת חכמים הסוברים שתבואה שלא הביאה שליש חייבת בחלה, דין זה נלמד מפסח, שתבואה שלא הביאה שליש אסורה משום חמץ.

כדעת חכמים פסק הרמב"ם (הלכות ביכורים פ"ו ה"ג), ביארו המהר"י קורקוס והרדב"ז במקום, שהלכה כחכמים ועל כן חוששים שתבואה שלא הביאה שליש, מחמיצה.

אם כן, יש להבין מהו השלב שבו התבואה ודאי נאסרת:

בהגדרת שליש ישנן כמה דעות: בירושלמי (חלה פ"א ה"ג וכן במעשרות פ"א ה"ב) מובא, שהזרע יכול להצמיח: "אמר רבי זעירא כתיב עשר תעשר את כל תבואת זרעך דבר שהוא נזרע ומצמיח יצא פחות משליש שאינו נזרע ומצמיח".

בראשונים הובאו דעות נוספות להגדרת השליש: שליש הנפח הסופי, שליש המשקל הסופי, שלב שבו הפרי נמצא אפשר לקבל שליש מהמוצר הסופי, וכן תשיעית מהגודל המקסימלי של התבואה.²²

עפ"י פרופ' מרדכי כסלו²³, הזמן העובר מהשתבלות החיטה, עד השלב בו הזרע יכול להצמיח, עוברים כ-25 ימים, כששליש הנפח והמשקל כשהזרע טרי הוא לאחר 9 ימים, ושליש הנפח והמשקל כשהזרע יבש הוא לאחר 16 ימים.²⁴

22. ראה שבת הארץ (פ"ד ה"ט אותב).

23. תחומין טו החל מעמ' 46, "הבאת שליש בתבואה".

24. חישוב דומה הובא גם כן במאמרם של ד"ר זקס, יונית הבה, ד"ר יהושע קליין ויואל לשם-חוברת השדה כרד ע"ד חוברת ו' אדר תשנ"ד (תמצית המאמר הובאה גם כן ב'הליכות שדה' חוב' 128 עמ' 17-18), שיכולת הנביטה של הגרעין בתחילת הבשלת דונג (כחודש לאחר הפריחה) היתה כ-85% מככל הזרעים, אחוז זה מוגדר כנביטה מלאה, יש להדגיש שעבודתם

אם כן, מכיוון שאנו עוסקים באיסורי דאורייתא - איסור הנאה מחמיץ, וכן איסור בל יראה ובל ימצא, יש לחשוש לשיעור הקטן ביותר של שליש. משמעות הדבר היא שקצירת תחמיץ החיטה מתבצע בזמן בו החיטה הביאה שליש²⁵, ובשלב כזה ודאי הוא שחיטה יכולה להיאסר.

ג. נתינת גרעיני דגן לבהמתו בפסח

המקור לחיוב ביעור שעורים שנתנו לבהמתו בפסח מובא במרדכי (פסחים ס" תקצו) בשם הרוקח (ס"ל רפה) "הנותן שעורים לסוסים, והסוס מלכלך אותם ברירו חייב לבער דמחמיץ", וכך הלשון ברוקח:

הנותן לסוסים ומוציא ריר צריך לבער שמחמיץ כמו לא ילעוס חיטין אם יש לו כבשים ומאכילן סובין חייב לבער דמשמע במס' מכות רירין הנופלין בעדשים דהוי משקה ובשבת בפרק תולין (קמא ע"א) פרה אית לה רירי על כן צריך לבער מה שישאיר פן יחמיץ.

מקור הדין לדעתם הוא הגמ' (פסחים מב): "אין ללעוס חטים ולהניחם על מכתו" מחשש שמא יחמיצו מהרוק, דין זה נפסק גם כן בטוש"ע (או"ח ס"ל תסו). הדיון שמובא באחרונים הוא האם מדובר בחשש עקרוני, שתמיד יש לבער את השעורים שנתרו, או שמא רק כשמצא שיש עליהם ריר חייב לבערם, וכל עוד אין ריר אינו חייב לבערם גם אם היו שם זמן רב. הב"ח (או"ח ס"ל תסו) מביא את שני צדדי הספק:

הנותן וכו' כ"כ ברוקח ס"י רפה ומביאו המרדכי פרק אלו עוברין ומבואר מדבריהם שאין איסור אלא במוצא ריר אבל באינו מוצא ריר לא מחזקינן איסורא שהיה עליהן ריר מיהו מהרי"ו כתב בסתם לבער כל הנותן ומשמע אף באינו מוצא ריר וזהו ודאי חומרא וזהירות יתירה.

וכן הביא בדרכי משה (או"ח ס"ל תסו ס"ק א):

ובדרשות מהרי"ו ואותן שיש להן סוסים יזהרו כשנותנין להן האבדי"ן בל"א שלא ישייר מידי בתוך האבוס לאחר שאכל דרירו מחמיץ עכ"ל ובמהרי"ל

נעשתה לאחר שייבשו את הגרעין, גרעין שאמנם היה בהבשלת דונג אך לא יובש, לא הצמיח כלל.

25. כך הורה לי הרב יהודה עמיחי שליט"א.

כתוב והנותן שבולת שועל יתן להסוס מעט מעט שאם ישאר יחמיץ מריר
הסוס אבל מדברי הרוקח שהביא המרדכי בריש אלו עוברין משמע דסתם
סוס מלכלך השעורים וחייב לבער הנותר שמצא ומשמעות דברי רבינו דאין
לחוש מספק.

מלשון המחבר (שו"ע או"ח סי' תסו סע' ב) מובן שרק כשמצא ריר צריך לבער: "הנותן
שעורים לבהמתו ומצא בהם ריר, צריך לבערם" שתי הדעות הובאו ברמ"א (שם): "אבל
מסתם אין לחוש, הואיל וכבר בטל, ויש מחמירין לבער כל הנותר מן הבהמה, אף על
פי שאין רואה עליו ריר", וכן כתבו הלבוש (או"ח סי' תסו סע' ב) וערוה"ש (או"ח סי' תסו).
המג"א (או"ח סימן תסו ס"ק ג) נוקט שלמעשה יש להחמיר כיש אומרים ולכן יש לתת
לבהמה רק מעט בכל פעם כדי שלא יחמיצו.

המ"ב מבאר במקום (ס"ק ב) שצריך לבער את השעורים, שאם לא יבערם יעבור על
איסור דאורייתא של בל יראה ובל ימצא.

בחק יעקב ובבאה"ט, (הוב"ד במ"ב בשם האחרונים) בשור ופרה בודאי יש להחמיר
אפילו מן הסתם משום שידוע שמוציאים ריר באכילתם.

אם כן, מובן שאין איסור עקרוני לתת גרעינים שיכולים להחמיץ לבהמה בפסח,
אלא שיש לוודא שגרעינים אלו לא יחמיצו ע"י הרוק, ובפרה זהו חשש תמידי לכן נראה
שלמעשה בימינו אין לתת גרעינים, מכיוון שאין יכולת לפקח על כך שהוא לא יחמיץ,
אך אין איסור בעצם הנתניה.

ד. הגדרת חמץ

החמץ שנאסר מן התורה הוא הנעשה מחמשת מיני דגן בלבד (רמב"ם חמץ ומצה
פ"ה ה"א), שבאו במגע עם מים (שו"ע או"ח סי' תסז).
כמו כן, כפי שראינו לעיל, תבואה שלא הביאה שלישי, יכולה להיאסר משום
חמץ.

בשו"ע נזכרו מספר סימנים לכך שתבואה שבאה במגע עם מים החמיצה: חטים
מצומחות, חטים מבוקעות וחטים שנשתנה מראיתן (שו"ע או"ח סי' תסז).

ה. חשש הרטבת התבואה

זמן קצירת התחמיץ מתבצע בין סוף חודש שבט באזורים הדרומיים של הארץ
לחודש ניסן באזורים הצפוניים של הארץ, ישנה הקפדה שלא לקצור את התחמיץ

בזמן בו יש גשם²⁶, יש אם כן לבחון האם יש לחשוש לטל היורד, שמא הוא יתערב בתבואה ויגרום להחמצתה מבחינה איסורית, קודם שהיא תהפוך לתחמיץ²⁷. בירושלמי (פסחים פ"ג ה"א) נאמר:

רבי חנניה ורבי מנא חד אמר בעשבין שרי מטננה אסיר וחרנה מיחלף אמר רבי חנניה בריה דרבי הלל ואפילו כמאן דאמר בעשבין שרי בלוקטן משש שעות ולמעלן מה דטלא פייגא מינהון. ביאר קרבן העדה במקום:

בעשבין שרי להניח החיטים על העשבים שהם לחים מותר מטננה אסור להניח החיטים על עפר לחה אסור אפילו למאן דמתיר בעשבין דוקא כשקלט העשבים לאחר חצות שכבר יצא הטל מהם ואין בהם לחלוחית כל כך אבל קודם חצות שהטל עליהן ומלולחלין הרבה אסור²⁸, וכן ביאר הגר"א (או"ח סי' תסו סע' ה) את הירושלמי ולדעתו למרות שהטל מתנדף עד ארבע שעות, הלחלוחית נעלמת רק בחצות היום. וכן נפסק בשו"ע (או"ח סי' תסו סע' ה): "הטל מחמיץ" ובערוה"ש (או"ח סי' תסו): "כשם שמים מביא לידי חימוץ וכן טל וברד וכפור וקרח כשנימסו והיו למים כמו כן תולדות מים כמים".

עם זאת, נראה שאין הכוונה שכל טיפת טל מחמיצה את כל החיטים, כפי שכותב שערי תשובה (סימן תסז) שלא חוששים לטל שנפל על החיטים בין שלב הקצירה לשלב הדישה, ומתירים אף לאפות מחיטים אלו מצות בפסח .

מ"ב (סי' תסו ס"ק כב) מבאר ששבעת המשקים מחמיצים רק אם הם שהו שיעור חימוץ בלא עסק: "כל הני דמחמיצין היינו אם שהה בלא עסק שיעור חימוץ דלא גרע ממים דע"י התעסקות אינו בא לידי חימוץ", וכן מובן מבה"ל (או"ח סי' תסו סע' ה) שבמי רגלים של בע"ח, כל עוד לא נראתה ריעותא בחטים אין להחמיר בכך.

26. מכמה סיבות: א. איכותו של החומר הנקצר, כשאחוז החומר הרטוב הוא גבוה יותר מ 70%, התחמיץ לא יתסוס בצורה טובה. ב. יש חשש של שקיעת הקומביין והמשאיות בדרכים. 27. יש לציין שכשהחיטה נקצרת ברמת הלחות המיטבית, אין צורך כלל בהרטבתה בשעת ההידוק, ואף במקרים בהם יש שדה שרמת הלחות נמוכה מהרצוי, ישנם המערבבים חיטה משדה אחר שבו רמת הלחות היא גבוהה מהרצוי, וכך מגיעים בסופו של התהליך לרמה הרצויה.

על כן נראה, שאין לחשוש לטל בתחמיץ, משום שבמציאות בה מדובר החיטה נקצרת במשך היום, והקומביין מעיף אותה לגובה לאחר קציצתה על ידי מפוח (פעולה שיכולה לגרום גם לייבושה), וודאי שאין עירוב ולישה של הטל בתבואה. וכפי שכותב הגר"י אריאל שליט"א²⁸: "כשאנו דנים לענין 'בל יראה' ו'בל ימצא' בתבואה שנקצרה, נראה שטל רגיל אינו מחמיץ כל כך ואין לחשוש לו".

לכן נראה לומר שכוונת הירושלמי והשו"ע שטל מחמיץ היא שאם ערבו את התבואה או לשו אותה בטל, אזי היא מחמיצה, ולא כל מגע של טל בתבואה אוסר את כולה באופן מיידי, ומבחינה זו אין הבדל בין גרעין שלם לגרעין שנחתך בשעת הקציר²⁹. עם זאת, במקרה בו ירדו גשמים בין שלב קצירת התבואה על ידי המקצרה, לכיסוי הבור על ידי ניילון, יש לחשוש לכך שהתבואה שנקצרה שהתה ביחד עם מים יותר מכדי שיעור מיל, ועל כן דין תבואה זו היא כדין חמץ³⁰.

1. גרעין החיטה - לענין הגדרתו כמי פירות

כפי שראינו לעיל, על מנת שתהליך החימוץ יתבצע באופן המיטבי, אחוז המים בתבואה בכללה הן הגבעול והן הגרעין, צריך לנוע בין 70% ל 65%, יש אם כן לשאול, מה מעמדם ההלכתי של המים הנמצאים בגרעין:

בגמרא (פסחים מ ע"א) הובאה מחלוקת בין אבבי לרבא האם מותר לחרוך שתי שבולים יחדיו: "ואמר אבבי לא ליחרוך איניש תרי שיבולי בהדי הדדי דילמא נפקי מיא מהאי ובלע אידך ואתיא לידי חימוץ אמר ליה רבא אי הכי אפילו חדא נמי דילמא נפיק מהאי רישא ובלע אידך רישא אלא אמר רבא מי פירות נינהו ומי פירות אינן מחמיצין והדר ביה אבבי מההיא דכל אגב מדלייהו לא מחמצו", לדעת אבבי אין לחרוך משום

28. באוהלה של תורה ח"ה סי' מב.

29. כך הורה לי הרב יהודה עמיחי שליט"א. כמו כן סביר להניח שמכיוון שכמות התחמיץ המיוצרת מיועדת לשנה שלמה, יתכן שלא ייקחו מתחמיץ זה כלל בפסח לכן הדבר דומה למקרה בו יש ספק שמא חטים שבתחתית הערימה החמיצו שמועיל בטול, כפי שמובא בשו"ע או"ח סי' תסז סע' ד: "ישראל שיש לו בורות מלאים חטים, וחושש שמא יש בקרקעית הבור ובקירותיו חטים מבוקעים מלחות הבור והארץ, בביטול בעלמא סגי", ביאר המ"ב (שם ס"ק כא) "שהדבר נחשב לחמץ שנפלה עליו מפולת ועוד דס"ס שמא לא נתחמצו ואת"ל נתחמצו שמא נתעפשו".

30. כך הורה לי הגר"י אריאל שליט"א, לגבי שילוב של מים ומי פירות - ראה להלן.

שחוששים שמא המים היוצאים משיבולת אחת יכולים להחמיץ את השיבולת השנייה, ולדעת רבא, אין לחשוש ליציאת המים משום שהגדרת המים שבשיבולת הם כשל מי פירות.

וכפי שכתב הריטב"א שמים האוסרים את החיטה בפסח הם רק מים ותולדות המים, ולא כל שאר המשקים:

וּכְתַב הַרִי"ט ז"ל דְּהַנִּי מִי פִירוֹת דְּאִמְרִינן לֹא דוּוּקָא דְהָא אִמְרִינן לְקַמֵּן (פסחים לו ע"א) דְּחִלְבָא חֲשִׁיב מִי פִירוֹת וְאֵע"ג דְּהוּי שֶׁל בְּעָלֵי חִיִּים וְכַתְּבָ בְּשֵׁם רַבּוּ הָרָא"ה ז"ל שֶׁכֵּל הַמִּשְׁקִים בְּכֻלָּל מִי פִירוֹת לְהַחֲמִיר חוּץ מִן הַמִּים וְתוֹלְדוֹת הַמִּים.

להלכה נפסק כרבא, כפי שמובן בגמרא שאביי חזר בו, לענין חריכת השיבולים זו בזו, וכך נוקטים: מאירי (פסחים מ ע"א), רי"ף (פסחים יב ע"א בדפיו), רא"ש (פסחים פ"ב סי' כד), טוש"ע (או"ח סי' תסג סע' א), כך מובן גם כן מהרמב"ם (חמץ ומצה פ"ה, ה"ו) שהגדרת מי פירות היא כל נוזל היוצא מהצמח³¹.

אם כן, דין המים הנמצאים בתבואה הוא כדין מי פירות.

31. לכאורה ניתן לדמות את דין בור התחמיץ לדין חצבא דאבישנא המובא בגמרא (פסחים מ ע"א): "האי חצבא דאבישנא סחיפא שרי זקיפא אסור רבא אמר אפילו זקיפא נמי שרי", ביאר רש"י במקום ד"ה חצבא שמדובר בכד שמייבשים בתוכו קליות בתנור, מותר לתת שם חיטים בפסח ולייבשם בין אם המים היוצאים מהחיטים נשארים שם ובין אם הם יורדים, ובזה גם אביי מודה לרבא.

וכך ביאר המאירי במקום את דין זה: "ומעתה חצבא דאבישנא והוא כד שמייבשין בו הקליות בתנור אין צריך לומר אם פי הכד למטה שנמצאו המים היוצאים מהם זבים למטה ואינם מתעכבים וכל שכיוצא בזה אינו מחמיץ אלא אף אם היה זקוף הכד כדרכו והמים מתקבצים בשוליו ומתעכבים שם הרבה מותר שמי פירות הם ומי פירות אין מחמיצין". מובן מדבריהם שההתייחסות לנוזלים היוצאים מהחיטים בתוך הכד כאל מי פירות, שהם אינם מחמיצים את החיטים, וכן ניתן לומר שאף זו המציאות בבור התחמיץ, שהתבואה למעשה מתחמצת על ידי הנוזלים הנמצאים בה.

ז. מי פירות³²

בגמ' (פסחים לה ע"א) נאמר: "אמר רבה בר בר חנה אמר ריש לקיש עיסה שנילושה ביין ושמן ודבש אין חייבין על חימוצה כרת, דהוו להו מי פירות ומי פירות אין מחמיצין".

בהבנת גמרא זו נחלקו הראשונים האם כשהגמרא אמרה שהם אינם מחמיצים הכוונה היא שהם אינם מחמיצים כלל, או שאינם מחמיצים כדי להתחייב עליהם בכרת, אך יש בהם משום איסור חמץ נוקשה.

הסוברים שאינם מחמיצים כלל³³:

בתוספות (פסחים לה ע"ב) מובאת דעתו של ר"ת הסובר שמי פירות אינם מחמיצים, ומותר ללוש בהם בפסח, אך אם עירב בהם מים ממהרים להחמיץ, דעה זו של ר"ת הובאה גם כן ברא"ש (פסחים פ"ב ס' יג).

מאירי (פסחים לה ע"א): "עיסה שנילושה ביין או בשמן ודבש ושאר מי פירות אין חייבין על חמוצה כרת מפני שאינה באה לידי חימוץ כלל שמי פירות אין מחמיצין והילכך דוקא נאמרה שלא על ידי מים".

וכן סובר הריטב"א (פסחים לה ע"א), שההלכה היא כר"ת.

עם זאת, לדעתם כשמעורבים במי הפירות מים הם ממהרים להחמיץ.

וכך פסקו: רמב"ם (חמץ ומצה פ"ה, ה"ב), ב"י (אור"ח ס' תסב), שו"ע (אור"ח ס' תסב סע' א).

אם כן לדעת התוס', הריטב"א, המאירי, והשו"ע ההתייחסות למי פירות, כשהם אינם באים במגע עם מים כלל שאינם מחמיצים.

הסוברים שמחמיצים כדי חמץ נוקשה:

לדעת רש"י (פסחים לו ע"א ד"ה מי פירות) לא חייבים על חימוצם של מי הפירות כרת, אלא שהם חמץ נוקשה, וכן סובר הראב"ד (חמץ ומצה פ"ה, ה"ב), וכך כתב בשו"ת הר"ן (סי' נט) שיש לחשוש לסוברים שמי פירות אסורים מדין חמץ נוקשה: "ועוד שאפ"י הדבר כן החטים ההם יהיו אסורות לדברי רש"י ז"ל והרבה מהמפרשים שהם סוברים דנהי דמי פירות אין מחמיצין נוקשה מיהא הוי, והכי

32. בפרק זה נדון רק בשאלה האם מי פירות לבדם מחמיצים, ולא בדין מי פירות עם מים, שעל כך אין חולק בראשונים ובפוסקים שהם ממהרים להחמיץ.

33. יש לציין שראשונים אלו חלקו על דעת רש"י, המובאת לקמן, ודחווה, ראה על כך בהמשך.

דייק לישנא דאמרינן אין חייבין על חימוצה כרת, אלמא כרת הוא דליכא אבל איסורא מיהא איכא".

וכן סובר הרמ"א (או"ח סי' תסב סע' ד), שלכתחילה אין ללוש במי פירות, וביאר המ"ב (שם ס"ק טו), שהוא חושש לדעות הראשונים האלו. אם כן לדעות אלו אין לערב לכתחילה מי פירות וחטים יחדיו.

ה. דיון בדעת הסוברים שאין לערב מי פירות וחטים

כפי שראינו לעיל ישנה מחלוקת האם מי פירות אינם מחמיצים כלל או שמא מחמיצים כדי חמץ נוקשה, ואם כן לעניינו יש לדון האם לדעות אלו יש לחוש גם למים הנמצאים בגרעין החיטה.

יחד עם זאת, יש לשאול כיצד יבארו רש"י וסיעתו את דינו של רבא, שמותר לחרוץ שתי שיבולים יחד, והרי אלו מי פירות, ולדעתו מותר לעשות כן אף לכתחילה. ביאר התוס' (מנחות נד ע"א) בדעת רש"י שמכיוון שמדובר בחמץ נוקשה, ולא באיסור כרת, לא חוששים להחמצת הגרעינים על ידי מים שיצאו מהם משום שזו מילתא שלא שכיחא³⁴.

כיוון נוסף ניתן למצוא במאירי (פסחים לה ע"א) שכותב בשם יש מתרצים: "שמאחר שאינה באה על ידי לוישה אינו בא אף לידי נוקשה", דהיינו שמכיוון שמדובר רק בחריכת השיבולים ולא בלישתם, לא חוששים לחימוץ³⁵, וכן כתב הט"ז (או"ח סי' תסג ס"ק ב) שהחומרא במי פירות היא רק לעשות תערובת בידיים, אך דבר שבא ממילא לא חוששים לו: "ונ"ל טעמא דמה שאנו מחמירין במי פירות היינו שלא לעשות התערובות בידיים אבל אם הוא בא ממילא שבקינן ליה אדינא דמותר".

כיוון נוסף ניתן למצוא גם בשו"ע הרב (או"ח סי' תסב סע' י), שמבאר שהחשש במי פירות הוא שמא נתערבו בהם מים: "למנהגינו שאנו חוששין בכל מי פירות שמא

34. יש להדגיש שהיתר זה של התוספות מבוסס על כך שלא מדובר באיסור כרת.

35. וכך מתרץ גם כן בעל ההשלמה (הוב"ד במכתם פסחים לו ע"א ד"ה תניא).

נתערב בהם מים³⁶, ואילו המציאות בשתי שיבולים היא שאלו מים היוצאים מהם, ולא שבשלו את הגרעינים האלו במי פירות.

אם כן נראה, שאף לדעת החוששים למי פירות, במקרה בו התבואה נמצאת בתוך בור התחמיץ, ומי הפירות הם הנוזלים הקיימים ממילא בתוך הצמח, אין לחשוש להחמצת התבואה על ידי מי פירות.

ט. שימור התחמיץ

חלק מתהליך הכנת התחמיץ הוא גם כן שימורו, לצורך השימור מקובל להשתמש בשני חומרים: קליפות הדורים ומלח תעשייתי³⁷.

הצורך בשימור זה הוא על מנת למנוע כניסה של חמצן ומתוך כך התפתחות של חיידקים אירוביים, שיכולים למעשה לקלקל את התחמיץ.

הקליפות הן בגובה של כ- 20-30 ס"מ על התחמיץ, ואילו המלח ניתן בכמות של כ- 3-4 ק"ג למטר מרובע על פני התחמיץ, כך שכמות קטנה של מלח מועילה על מנת לשמר כמות רבה מאוד של תחמיץ.

עם זאת, אין קשר בין תהליך התסיסה לשימור התחמיץ, וישנם משקים רבים שאף אינם מכסים את התחמיץ בחומר כל שהוא, אלא רק מכסים אותו היטב בניילון.

מובן, שכשמכסים את התחמיץ בקליפות הדורים ישנה בעייתיות מפאת המים ששוטפים בהם את ההדרים לפני סחיטתם, ומים אלו נשארים באופן טבעי בקליפות, הרי שכשהקליפות מגיעות למגע עם התחמיץ, הם מחמיצות אותו כדין מי פירות המעורבים עם מים שממהרים להחמיץ³⁸.

36. חשש זה מובא גם כן בערוה"ש (או"ח סי' תסב סע' ד), וכן כתב המ"ב בסי' תסב ס"ק טו באפשרות שנייה.

37. אם כי ישנם משקים שכלל לא משתמשים בחומרי שימור כלשהם, אלא רק אוטמים את התחמיץ היטב, ודי בכך מבחינת הצורך בשימור.

38. כפי שכתבו הרב שמואל דוד תחומין ט: 'תחמיץ חיטה ברפת בפסח', ובשו"ת מעשה חושב ח"ו סי' ג: 'תערובת תחמיץ דגן לבהמות בפסח', ובמקרה זה המנהג הרווח כיום הוא לאסור תחמיץ זה לפסח, על כן לא נדון בכך.

י. מעמד המלח

יש אם כן לדון, האם מלח גורם להחמצת התבואה:
 בגמ' (פסחים לט ע"ב) נאמר שותיקא שנעשה משמן ומלח אינו מחמיץ: "אמרי דבי רבי שילא ותיקא שרי והתניא ותיקא אסור לא קשיא הא דעבדיה במישחא ומילחא הא דעבדיה במיא ומילחא".

מבאר המאירי (פסחים לט ע"ב) שלמרות שהמלח נוצר מהמים, וכשהוא פוגש ברטיבות (שמן), הוא חוזר להיות נוזל, מדובר בשיעור קטן שאינו מחמיץ ללא מים:
 מאכל קמח יש ששמו ותיקא פעמים שעושין אותו בקמח ושמן לבד ופעמים בקמח ושמן מעט על ידי מים ובשניהם רגילין ליתן מלח מעט זה שבקמח ומים אסור לעשותו הא של קמח ושמן מותר לעשותו ואע"פ שהמלח ניתן וחוזר למים מ"מ מעט מלח בשיעור זה אינו מחמיץ
במקום שאין מים.

הריטב"א (פסחים לט ע"ב) גם מתייחס לשאלה, כיצד ניתן להתייחס למלח שאינו מחמיץ, והרי מקורו הוא מהמים, ומביא כמה דעות בענין זה, הדעה הראשונה מבארת שהגדרתו היא כמי פירות ולא כמים: "ותיקא שרי ואוקימנא במשחא ומילחא ומשום דמי פירות אין מחמיצין".

הדעה השניה בשם יש אומרים מחלקת בין מלח הנחצב בהרים שמקורו הוא כמחצב, ואינו מחמיץ, לעומת מלח שיובש מהמים, ומכיוון שכך הוא מחמיץ: "יש אומרים שזה במלח הנחצב מן ההר אבל מלח הנעשה מן המים הרי הוא כמים ואסור".

הדעה השלישית מבארת מכיון שמדובר במלח מועט, לא חוששים לו: "ויש אומרים שאפילו מלח הנחצב מן ההר גם הוא ניתן למים אלא דהכא לפי שהמלח מועט כדי נתינת טעם לא חששו".

דעה נוספת היא שמוסיפים את המלח רק לאחר בישול הקמח והשמן, ולכן הוא אינו מחמיץ: "ואחרים פירשו דבכל מילחא מיירי והכא מיירי כשנתבשלו הקמח והשמן בתחילה יפה ואח"כ נתן בו מלח דהוה ליה כאפוי שאינו בא לידי חימוץ".

הטור (או"ח סי' תסב) מתייחס למלח כאל מי פירות: "מצאתי כתוב שאם נמצאת במלח חטה מלוחלחת מחמיץ כי המלח מתולדת המים הוא ואינו בכלל מי פירות ואינו נ"ל דהא שריבן ותיקא במשחא ומלחא אלמא דמי מלח הוי בכלל מי פירות".

ב"י (או"ח סי' תסב): מבאר שמקור דינו של הטור הוא מהגמ' (פסחים לט ע"ב), ומבאר שאף לדעת הר"ן (פסחים דף יב בדפי הרי"ף סוד"ה ותיקא) החושש למלח מכיוון שמקורו הוא

מהמים, זהו רק במקרה של מלח מרובה אך למלח מועט לא חוששים, מבאר כן אף בדעת הגהות מיימוניות (פ"ה ס"ק ה).

וכן מובן מהפרישה המבאר שחוששים למלח במקרה שהוא בא במגע ישיר עם מים: "וב"ל לומר במלח שלנו שמבשלים אותה ודאי יש לחוש אפילו לדעת הטור וכן איתא חילוק זה במדכ"י דמסכת שבת לענין מילחא בעי בישולא", וכן מובן מחידושי הגהות בשם מהר"ח.

לדעת הב"ח (או"ח סי' תסב) יש לחלק בין מקרה בו המלח הוא משמעותי בחטה, לבין מקרה בו הוא אינו משמעותי בה:

ולענין הלכה נראה להחמיר בחיטה מלוחלת דכיון שלא נשתנה צורת המלח מוסיף הבל וחום בחטה דלא עדיף מכותל דאמרינן פרק לא יחפור דהמלח מוסיף בה הבל ושוב נותנת החטה טעם במלח ואוסרו וכן נהגו לאוסרו בנמצא בפסח דבנמצא בו קודם הפסח זורקים החטה והמלח מותר כיון דאין בו בנ"ט ומ"מ ודאי אם אינה מלוחלת דהיינו שלא נתרכה כלל ולא נעשית לחה אלא יבישה כמעיקרא אפילו יש בו בנ"ט שרי שהרי לא פלטה מיד.

הגר"א (או"ח סי' תסב סע' ג) סובר שלמרות שהמלח הוא מתולדות המים אם הוא מעורב במים לא חוששים לו, מכיון שהוא מתבטל וכן כתב בה"ל (סי' תסב ד"ה הואיל). הרשב"א כתב בשו"ת (ח"א סי' ד, סי' רכד, וסי' תנה), שכשהותיקא היא עם שמן ומלח בלבד לא חוששים שהמלח יחמיץ את העיסה.

אם כן נראה, שמכיוון שכמות המלח שבה משתמשים היא קטנה מאוד (5-4 ק"ג לכמה טונות של תחמיץ), אין למלח זה דין מים שממהרים להחמיץ יחד עם מי פירות, משום שלדעת המאירי, הדעה השלישית בריטב"א, הב"י, הב"ח הגר"א ובאה"ל, כשהמלח מועט לא חוששים לו כלל, וכן לדעה הראשונה בריטב"א ולדעת הטור דינו הוא כמי פירות.

יא. החמצה לאחר סיום התסיסה

לאחר שראינו שמבחינה מדעית תבואה שהוכנסה לתוך בור תחמיץ, עוברת תהליך תסיסה אנאירובית, שמפרקת את כל הסוכרים והחלבונים הקיימים בתבואה. בעקבות כך לא יכולים להתפתח בתבואה זו לאחר מכן תהליכים של תסיסה אירובית, ומתוך כך אין אפשרות ליצור בצק מתבואה זו.

כמו כן, מבחינה הלכתית מעמדם של הנוזלים הנמצאים בחיטה הוא כשל מי פירות, ואף לדעות החוששות להחמצת עיסה במי פירות, אין חוששים להחמצת גרעיני החיטה, כשהם נאפים במים שלהם. וכן שימורו של התחמיץ על ידי מלח הוא בכמות מזערית ביחס לכמות הכללית של התחמיץ. נראה אם כן לומר שניתן להאכיל פרות בפסח בתחמיץ דגן.

יב. הדרכה מעשית

א. מכיוון שקצירת התחמיץ מתבצעת בעונה שלפני הפסח, והאכלת מזון כשר לפסח מתבצעת כשבועיים לכל הפחות לפני פסח, נראה שאין לקחת תחמיץ חדש, שנקצר בשנה זו, משום שמשך זמן התסיסה הוא כשבועיים, בנוסף לכך הצורך בהאכלה כשרה.

אם כן, התחמיץ צריך להיקצר לא יאוחר מאמצעיתו של חודש אדר, ומבחינה מציאותית התחמיץ נקצר בשלב מאוחר יותר (בעיקר באזור המרכז וצפון הארץ), על כן נראה שיש להשתמש בתחמיץ שנקצר בשנה הקודמת, שודאי סיים את כל תהליך התסיסה והחמוץ.

ב. כמו כן התסיסה המיטבית מתבצעת כשהחיטה היא בין 30 ל-35 אחוז חומר יבש, באחוז נמוך יותר אין מספיק חללים על מנת שהחיידקים יתפתחו באופן המיטבי שלהם, וכך לא ינוצל כל החומר. כשאחוז החומר היבש גבוה יותר, נוצרת התחממות יתר שגורמת להבאשת התחמיץ³⁹.

אם כן, יש להקפיד שהתחמיץ יהיה באחוז זה של חומר יבש על מנת לוודא שכל החומר נוצל ויש לציין שזהו אף רצונו של החקלאי, שהתחמיץ יהיה באחוזים אלו, כדי שהתחמיץ וכל המרכיבים התזונתיים שלו ישמרו ברמה המיטבית לאורך זמן.

ג. בנוסף לכך יש לוודא שבמהלך הכנת התחמיץ לא הרטיבו את התבואה במים על מנת להוריד את אחוז החומר היבש, וכן אם ירדו גשמים כל שהם, אין להתיר תבואה זו ככשרה לפסח.

ד. יש לוודא שהבור סגור באופן הרמטי במשך כל זמן התסיסה כדי שלא יכנס אויר שיקלקל את התסיסה- ברמה המעשית כדאי לאטום את כל הצדדים בעזרת

39. ראה "משק הבקר והחלב", חוברת 29 עמ' 26.

חול/ פצלי שמן ולא על ידי צמיגים, משום שאם אוטמים את הבור בצמיגים ישנה אפשרות לכניסה של אויר ברווחים בין קצוות הצמיגים.
ה. במקרה בו ירדו גשמים במהלך הכנת התחמיץ אין להתיר תחמיץ זה ככשר לפסח.

סיכום

- א. תסיסה אנאירובית מנצלת את כל הסוכרים והחלבונים בתבואה.
- ב. התחמיץ נקצר בשלב שבו הוא יכול להתחמיץ לפסח.
- ג. אין לתת גרעיני חיטה לפרה בפסח.
- ד. חמץ הנאסר הוא מין ממיני דגן שבא במגע עם מים.
- ה. אין לחשוש שמא טל יגרום להחמצת התבואה, אך גשם מחמיץ את התבואה.
- ו. דין הנוזלים הנמצאים בגרעין החיטה הוא כשל מי פירות.
- ז. אף לסוברים שמי פירות גורמים לחמץ נוקשה, כשמדובר רק במי הפירות של הגרעין- אין לחשוש לכך.
- ח. כמות מועטה של מלח אינה משפיעה על כלל התבואה ולכן אין היא מחמיצה את התבואה.
- ט. ניתן להאכיל בפסח את הפרות בתחמיץ דגן.

הרב יואל פרידמן

בדיקת תולעים - טעם החיוב וגבולותיו - תגובה

א. הרב יהונתן בלס כתב מאמר בענין 'בדיקת תולעים - טעם החיוב וגבולותיו', תחומין ל (תש"ע), עמ' 458-471, שחובת הבדיקה 'בפירות שדרכן להתליע' (שו"ע י"ד סי' פד סעי' ח) הוא רק בחרקים ש'מיניה קא רבו', לאמור חרקים אינטגראליים לירק אשר מתפתחים בירק עצמו. כיוון שכיום עפ"י המדע המודרני נודע שרוב רובם של החרקים אינם נולדים בתוך הפרי אלא 'מעלמא קא אתו' נמצאנו פטורים מחובת הבדיקה מדין זה.¹ בחידושו זה מיישב הרב בלס סתירה לכאורה בשתי תשובות של הרשב"א. תשובה אחת בח"א סי' קיג, ותשובה אחרת בח"א סי' קב. בתשובה בסי' קיג פוסק הרשב"א שיש לבדוק תבשיל שבושל בקדרה שנמצאו בה תולעים, כדי להוציא מחזקת האיסור, ואם אי אפשר אזי התבשיל אסור. לעומת זאת הרשב"א בח"א סי' קב, סובר שאם ירדו גשמים על שיבולים בשדה, וכמה מהם העלו 'צמחים' אין חובה לבדוק את כל ערימות השיבולים. שואל א"כ הרב בלס מדוע בתשובה אחת יש חובת בדיקה, ואם לא בדק התבשיל אסור, ואילו במקרה השני אין חובת בדיקה. כדי ליישב סתירה זו מחדש הרב בלס שיש להבחין בין חרקים אשר 'מיניה קא רבו לבין 'מילתא דאתי מעלמא' וכך הוא כותב:

ההבחנה היא בין איסור אשר מיניה קא רבו - מתפתח מבפנים - לבין

1. יש להעיר שלפי המדע המודרני גם חרקים שנוצרים בתוך הפירות, לא 'מיניה קא רבו', אלא 'מעלמא קא אתו', כי הם נוצרים בעקבות הטלת ביצים של חרקים הבאים מן החוץ.

מילתא דאתי מעלמא. החמצת החיטים מחמת הגשם היא מילתא דאתי מעלמא ולכן ייתכן שהמים הגיעו רק לשיבולת האחת אך לא לחברתה... הוא מבקש לקבל סיוע מדבריו של ר' יעקב מליסה בס' מקור חיים ואו"ח סי' תסז ס"ק ה):

נראה לי דלא אמרינן חזקת שלוש פעמים כי אם בדאיכא דבר הגורם, דמסתבר שיהיה כך וההיקש השכלי מחייבהו שיהיה כך. אבל בדבר שנופל במקרה וליכא דבר הגורם המסתבר כל כך אין חזקה למיקריים... אלא שלענ"ד כל הקושיה והסתירה מעיקרא ליתא, כי במקרה הראשון איסור החרקים הוא וודאי, וכיוון שנמצאו כמה חרקים בתבשיל יש חזקה שנמצאים בו חרקים נוספים, ולכן כותב הרשב"א 'וכל שהוחזק צריך בדיקה לצאת מאותה חזקה'. לעומת זאת במקרה של השיבולים אין שם וודאי איסור, וכפי שמאריך הרשב"א בעצמו: ואפילו אותן ערימות... אנו תולין בהן להקל שמא לא נכנסו בהן מים אלא בשיבולים העליונים... ואפילו אם תמצי לומר שנכנסו שמא לא הספיקו להחמיץ...

וכיוון שאין כאן וודאי איסור ממילא אין חזקת איסור, ויש להקל מטעם ספק ספיקא. זאת ועוד, גם לשיטת הכותב ההבחנה אינה בין חרקים ש'מיניה קא רבו' לבין אלו ש'באים מעלמא', אלא בין חרקים שנמשכים באופן טבעי לירק לבין אלו שהגיעו אליו במקרה, וכפי שביאר זאת בס' מקור חיים. בספר הנ"ל הסביר שאין חזקת ג' בתופעות שחוזרות על עצמן במקרה, שכן ייתכן שהתופעה תחזור על עצמה פעם רביעית וייתכן שלא. חזקת ג' היא רק כאשר יש היגיון וכאשר יש מכנה משותף הסתברותי וטבעי בבסיס חזרתן של התופעות. לפי סברה זו מבחין המהרש"ל, חולין פ"ג סי' ק, בין חרקים שרגילים להימצא בפירות שבתבשיל לבין חרקים כאלו שבמקרה הגיעו לשם: ונראה שדווקא במה שמצוי בהם הכנימה אלא שלא בדק כדינו הוא דאמרינן הכי אבל בדבר שאין מצוי בהן כנימה וכ"ש מאכל שאין דרך להתליע כלל דאמרינן מעלמא נפל ולא חיישינן לטפי מהני שנמצאו... ההבחנה אינה בין חרקים שמיניה קא רבו לבין אלו שמגיעים מעלמא, אלא בין חרקים שרגילים להימצא במיני פירות אלו לבין אלו שאינם מצויים בפירות באופן

טבעי אלא רק מחמת המקרה.² בחרקים שמצויים תדיר בפירות, העובדה שנמצאו ג' חרקים מהווה בסיס וחזקה שיש חרקים נוספים. אך אם אין קשר בין החרקים למיני הפירות, ג' חרקים אינם מורים כלום ויד המקרה יש כאן. לפי סברת המקור חיים והמהרש"ל, האם תבשיל שבשלו בו כרוב, ונמצאו בו ג' טריפסים, האם נאמר בכה"ג חזקת ג' או לא? ברור שכיוון שטבע העולם שטריפסים מצויים בכרוב, העובדה שנמצאו ג' מהווה אינדיקציה להימצאות טריפסים נוספים; לכן חזרת התופעה היא, כלשון המקור חיים, 'דבר הגורם, דמסתבר שיהיה כך וההיקש השכלי מחייבהו שיהיה כך' ובהחלט אינו 'דבר שנופל במקרה'. זאת אעפ"י שהטריפסים אינם חרקים כאלו שנוצרים בתוך הירק ואינם בבחינת 'מיניה קא רבו', אך עצם העובדה שהימצאותם נובעת מטבעו של עולם, חזקת ג' מורה על הימצאות טריפסים נוספים.

לאור ההבחנה הנ"ל כותב הרב בלס שאין חובה לבדוק חסה וכרוב מצד דין מיעוט מצוי:

דורות הראשונים לא אכלו ללא בדיקה פירות או ירקות 'שהתליעו' היינו אלא שההרצה התפשטה בהם נראתה לה כמיניה קא רבו... לעומת זאת, הם לא נמנעו מאכילת פירות וירקות אחרים גם אם הסתברות לימדה על מציאותם של כמה וכמה חרקים בכל ראש כרוב, חסה וכדומה. לדידם פירות וירקות אלו לא נחשבו 'כמתליעים'.

אך האמת היא שמדורות ראשונים החל ברבינו חננאל³ (1057, קירואן תוניסיה) ועד אחרוני דורנו⁴ חששו וחייבו בדיקה בחסה ובכרוב שכן 'דרכם להתליע' אעפ"י שלא מיניה קא רבו. וכן כתב ר' חזקיה די סילוה (1656, ירושלים), בס' פרי חדש, יו"ד סי' פד ס"ק לד:

וברור הוא שצריך לזהר בעניין הירקות כגון סילקא ומין ירק אחר שנקרא איספינא"ק (תרד) שמצוי התולעת בתוך הירק עצמו מלבד התולעים שיש

2. ועי' בתחומין שם, עמ' 468, שהמחבר מודה במקצת, לגבי הנמלים שאינם נוצרים בתוך הפרי, ואעפ"כ נאסר תבשיל שנמצאו בו נמלים.
3. עי' תוס' פסחים קטו ע"ב ד"ה קפא, שלכן יש לטבול את החסה בחרוסת כדי להסיר את התולעים שבחזרת (=חסה).
4. עי' דרכי תשובה יו"ד סי' פד ס"ק צד (עמ' 219), שמביא אחרונים שאין לאכול עלי גפן, חסה וכרוב ללא בדיקה; ועי' גם בערוך השולחן סי' פד סעי' סב; ועי' גם אגרות משה או"ח ח"ד סי' צא; שם יו"ד ח"א סי' לה; שם, יו"ד ח"ב סי' כה.

בקלח ועיקר הבדיקה בזה להעמיד כל עלה ועלה נגד השמש... וכן בכרוב...
 וכך כותב ר' יהונתן אייבשיץ (1690, פראג), בספר כרתי ופלתי, סי' פד ס"ק יט:
 ובאמת לאכול ירקות חי כגון סלא"ט (=ירק עלים כגון חסה וכדו') וכדומה הרי
 כאן ספק תורה כי לא שייך ביטול דיכול לבדוק פעמיים ושלש עד שימצא
 להתולע וא"כ הו"ל ספק תורה וח"ו להקל... וכך מנהגי מיום עמדי על
 דעתי מבלי לאכול ירקות חי מסלאטי"ן וכדו' על סמך בדיקת הנ"ל...
 וכך כותב ר' יוסף חיים מבאגדד (1834), בס' בן איש חי, פ' צו סעי' כז:
 יזהרו הנשים בבדיקת החזרת (=חסה) והכרפס דכל תולע יש בו חיוב חמש
 מלקויות. והדבר תלוי בצואר האשה בעלת הבית דכל בני הבית סומכין
 עליה בזה...

ב. אחת הנקודות המרכזיות שלגביה אנו חלוקים על הרב בלס היא העירוב בין שתי
 הלכות שאינן קשורות האחת באחרת. הרב בלס דן על מציאות החרקים שמצויים
 בפירות, ובדין 'פירות שדרכן להתלע', ומתוך הסתירה כביכול בשתי תשובות הרשב"א,
 מגיע להבחנה שבין חרקים שנוצרים בתוך הפרי 'ומיניה קא רבו' לבין החרקים 'דאתו
 מעלמא'. אך גם דברי הרשב"א (בהם דן הרב בלס) וגם ס' מקור חיים עוסקים בדין ב' או
 ג' תולעים שנפלו לסיר, שנובע מחזקת ג' הנלמדת משור המועד. דין זה הוא לדעת רוב
 הפוסקים מדאורייתא,⁵ והוא אינו קשור לדין 'פירות שדרכן להתלע' שנלמד ע"י
 הרשב"א בתורת הבית, בית ג שער ג, ובתשובה ח"א סי' רעד, מן הגמ' חולין, נח ע"א:
 'הני תמרי דכדא לבתר תריסר ירחי שתא שריין...'. מהו 'פירות שדרכן להתלע' שמוזכר
 בשו"ע יו"ד סי' פד סעי' ח? פירות שיש בהם שכיחות של מיעוט מצוי של חרקים. דין זה
 של מיעוט מצוי הוא מדרבנן, ולכן חובת הבדיקה בפירות אלה אינה אלא מדרבנן.
 לעומת זאת, כאמור, חובת הבדיקה בשלושה תולעים בסיר היא מדאורייתא. בנוסף,
 ההתייחסות למציאות של מיעוט מצוי שונה לגמרי מזו של ג' תולעים בסיר. במציאות
 של מיעוט מצוי אנו אומרים שיש **ספק** שמא יש חרקים בפירות, ולכן חובת הבדיקה
 היא רק **לכתחילה**. בדיעבד, כבר כתב הרשב"א, תורת הבית שם, שמותר מטעם ספק
 ספיקא: ספק שמא אין חרק, ואפילו את"ל שיש, ייתכן שהוא התרסק בבישול ובטל

5. עי' אנציקלופדיה תלמודית יג, עמ' תשלט-תשנט.

בתערובת, וכן נפסק בשו"ע שם, סעי' ט. נמצאנו למדים שבמיעוט מצוי יש רק ספק⁶ ולא וודאי. לעומת זאת, בג' תולעים בסיר כתב הרשב"א בתשובה, ח"א סי' קיג, 'וכל שהוחזק צריך בדיקה לצאת מאותה חזקה', ואם לא נבדק אסור אפילו **בדיעבד** ואף לאחר הבישול.

לכן מה שכתב המחבר, **שבמיעוט מצוי יש בוודאות חרקים בפרי**, אינו נכון; וז"ל (שם עמ' עמ' 469):

הביטוי שבו משתמש השולחן ערוך, 'פרי שדרכו להתליע' מתייחס לפרי שמיעוט מצוי של פירות מסוגו במקום המסוים ובזמן המסוים מתלעיים. פרי כזה הושווה על ידי הרשב"א... לצורך בדיקת הריאה. מכיוון שפרי או ירק מתלע הוא כולו בחזקת איסור וודאי, האוכל פרי שהתלע דומה למי שאוכל את בשר הבהמה הטריפה - שניהם עוברים איסור ודאי בכל נגיסה כיוון מחשבה זה נובע מן השאלה שעורר המחבר על ההשוואה בין בדיקת חרקים במיעוט מצוי לבין בדיקה הריאה; וכך הוא כתב (שם, עמ' 458):

השוואה זו תמוהה היא, שהרי טריפה אוסרת את הבהמה כולה, בעוד שתולעת בירק אינה אוסרת את הירק כולו ורק התולעת היא אסורה...
ועוד כתב (שם, עמ' 460):

לכן קשה מדוע נפסק בשו"ע שיש חובה לבדוק ירק שדרכו להתלע, והרי רוב נפח הירק הוא ירק ולא תולעים?
נקודת המוצא של שאלות הכותב היא שדין 'פירות שדרכן להתלע', שנובע כאמור מיחס ההלכה למיעוט מצוי, נלמד מבדיקת הריאה בלבד. אך האמת היא שמצאנו הרבה הלכות, בהן חוששים למיעוט מצוי. בגמ' חולין יא ע"ב מתבאר שלר' מאיר חוששים למיעוט ולחכמים אין חוששים, אך זאת רק במיעוט שאינו מצוי. במיעוט מצוי מודים חכמים לר' מאיר. כלומר מדאורייתא הקובע הוא רובא דליתא קמן, אך חששו למציאות של מיעוט מצוי מדרבנן.⁷ וכך כתבנו במאמרנו, תחומין כט, עמ' 311:
עם זאת, מצאנו שחז"ל חששו למיעוט מצוי גם בתופעות שאינן טבעיות קבועות, אלא ששכיחותן הסטטיסטית היא של מיעוט מצוי. לדוגמא:

6. עי' גם רשב"א, תורת הבית בית ג שער ג: 'אלמא לפי שיבחושיין מצויין בשכר - חששו להן מן הספק'; עי' גם ט"ז סי' פד ס"ק יב.

7. עי' רש"י חולין שם, ד"ה פסח.

מיעוט ניצלים ממים שאין להם סוף (תוס' יבמות לוב ד"ה הא), מיעוט ולדות נפלים (תוס' נדה מד,ב ד"ה דקים), מיעוט גוססים חיים (רמב"ם, הל' גירושין ו,ח), מיעוט שוחטים אינם מומחים (שו"ע יו"ד א,ב), בדיקת ציצית (או"ח ח,ח), סופרי סת"ם מומחים ובדיקת תפילין (או"ח לט,י), מיעוט עמי הארץ אינם מעשרים (תוס' שבת יג,א ד"ה רבא), מיעוט מקדשי והדר מסבלי (קידושין נב,ב), בדיקת מזוזה (יו"ד רצא,ט), מקוואות (שקלים פ"א מ"א), ובדיקת שערות של גדול וגדולה (ב"ב קנא,א; ועיינו פרי-מגדים או"ח א"א נה,ז).

נכון הוא שהשוו את חובת הבדיקה של 'פירות שדרכן להתליע' לבדיקת הריאה, אולי מפני ששניהם איסורי אכילה או מפני שמקור דין בדיקת הריאה הוזכר במדרש ובגמ'.⁸ אם אכן ההלכה שחוששים למיעוט מצוי הייתה רק בריאה, אכן הייתה זו תמיהה גדולה. אך כיוון שדין זה אינו רק בבדיקת הריאה אלא הוא דין כללי, אזי לדעת חכמים חוששים למיעוט מצוי גם כאשר לא כל הירק נאסר אלא 'רק התולעת אסורה'.⁹ משמעות דין מיעוט מצוי שיש לבדוק לכתחילה 'בדאפשר' ואין מגמתו לאסור ולפסול. האיסור הוא רק תוצאה של חיוב הבדיקה (אם התעצל ולא בדק וכדו') – ולא סיבתו.

ג. בפרק ו' (שם, עמ' 469-470) דן הכותב בשאלה שהתלבטנו בה זה מכבר, מהי כמות הפירות על פיה אנו מודדים 'דרכן להתליע': שמא לפי הפרי, העץ, הערוגה, השק או לפי מנה אישית. ההסתבכות ההסתברותית הזו והשאלות הנוקבות שבאות בעקבותיה, נובעות לענ"ד מהבנה מודרנית שרגילה להתייחס לשכיחות עפ"י מושגים סטטיסטיים מתמטיים. אף שהמשכנות יעקב, ח"א יו"ד סי' טז-יז, קבע שמיעוט מצוי הוא 10%, הוא אינו מתכוון לקבוע מסמרות, וכפי שהוכחנו במאמרנו;¹⁰ ואם כן התכוון אפשר לחלוק על ראיותיו. לכן יותר נראה שהוא רוצה לתת אינדיקציה מהו מיעוט מצוי, ובאמת מיעוט מצוי אינו מושג סטטיסטי אלא זוהי מציאות של מיעוט שבני אדם רגילים למוצאו. וכך כתב מרן הגר"ש ישראל זצ"ל, התורה והארץ ג, עמ' 151, לגבי שאלה זו:

8. מדרש תנחומא סוף פ' שמיני; ובמשמע בגמ' ביצה כה ע"א.
9. יש להעיר שיש הבדל נוסף בין בדיקת הריאה לבין בדיקת חרקים, שבריאה יש חזקת איסור של אבר מן החי, ואילו בחרקים אין חזקת איסור על הפרי, כי לא היה בעבר רגע של וודאות איסור בפרי; בעניין זה עי' במאמרנו תחומין שם, פרק ה.
10. ס' התורה והארץ ח"ב עמ' 429-430; תחומין שם, עמ' 313-313.

הראשונים שקבעו את עניין מיעוט המצוי דוגמת שאלת הריאה, ומחייבים לכתחילה בדיקה, לא הזכירו בשום מקום האחוז שנקרא מיעוט המצוי, שבה אנו סומכין על הרוב, דוגמת בדיקת הטריפות שאין חייבין בהם. ומזה נראה שאין להחמיר בכגון דא, אלא הדבר ניתן להכרעה לכל אחד לפי הרגשתו, שירחק הספק מלבו.

ד. עד פרק ז' (שם, עמ' 470-471) דן הרב בלס בדין מיעוט מצוי, וכאמור הסיק שחובת הבדיקה מדין זה היא רק בפירות ש'מיניה קא רבו'. בפרק ז' הוא רוצה לחייב לבדוק פירות וירקות מדין 'מעלים עיניו מן האיסור'. אך במאמרנו תחומין, שם, עמ' 311-312, הבאנו שהרשב"א ורבותיו (חידושי הרשב"א, חולין ט ע"א) נחלקו בטעם חובת הבדיקה בריאה, האם היא מצד מעלים עיניו מן האיסור או מצד מיעוט מצוי, ושם הוכחנו, שמלבד דין ריאה שיש מיעוט מצוי של סירכות ולא מיעוט מצוי של נקבים (=וודאי איסור), גם רבותיו של הרשב"א מודים שבמיעוט מצוי של איסור יש לבדוק מטעם מיעוט מצוי. זאת ועוד הרשב"א בתשובות הנ"ל אינו מזכיר סברת 'מעלים עיניו מן האיסור' כסיבת חובת הבדיקה, אלא מצד מיעוט מצוי. אמנם ייתכן שאפשר להשתמש בסברה זו כסניף להקל במקרים מסוימים.

סיכום

- א. חובת הבדיקה במקרה שנמצאו ג' תולעים בסיר אינה רק בחרקים ש'מיניה קא רבו' אלא בכל אלו שבאופן טבעי מצויים בפירות או בירקות שבתבשיל.
- ב. חובת הבדיקה במיעוט מצוי אף היא אינה רק בחרקים אלו דווקא, אלא בכל החרקים ש'דרכם להתליע' ומצויים מידי פעם בסוג הפרי הנידון.
- ג. חובת הבדיקה בג' תולעים בסיר היא מהתורה, ואנו מתייחסים לתבשיל כאל תבשיל שיש בו וודאי איסור.
- ד. חובת הבדיקה במיעוט מצוי אינה אלא מדרבנן, ואנו מתייחסים לפרי שיש בו שכיחות זו של חרקים כאל ספק נגוע ולא כאל וודאי נגוע.
- ה. מיעוט מצוי אינו מושג סטטיסטי אלא מבטא מציאות שאדם נתקל בה מידי פעם וכל זמן שאינו מגיע לרמה של רוב.
- ו. חובת הבדיקה ב'מיני פירות שדרכן להתליע' הוא כי אנו חוששים לכתחילה לכל מציאות של מיעוט מצוי ולא רק מטעם מעלים עיניו מן האיסור.

